

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра приватного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему: **«ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ»**

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності 081 Право
Явдосюк Олександра Ігорівна

Керівник: Музика Л. А.
доц., доц. кафедри приватного права,
кандидат юридичних наук

Рецензент _____

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	6
1.1. Проблеми розуміння цивільно-правової відповідальності та її окремих видів	6
1.2. Функції та принципи цивільно-правової відповідальності	19
РОЗДІЛ 2 УМОВИ НАСТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД НЕЇ.....	36
2.1. Цивільне правопорушення як підстава настання відповідальності у цивільному праві	36
2.2. Особливості звільнення від цивільно-правової відповідальності	56
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85

ВСТУП

Одним з основних показників демократичної та правової держави є те, наскільки ефективно в країні здійснюється захист прав громадян. Охороняти права осіб покликаний, перш за все, механізм юридичної відповідальності. Цивільно-правова відповідальність посідає в цьому механізмі особливе місце з огляду на свою природу і те, що вона виникає у різноманітних сферах життєдіяльності, що зумовлює *актуальність* теми дослідження.

Дійсно, є чимала кількість наукових праць, пов'язаних із вивченням цивільної відповідальності. Однак єдиного підходу до розуміння відповідальності та її особливостей не вироблено, дуже часто погляди науковців є суперечливими між собою. Більш того, суспільство, судова практика та технології увесь час змінюються, що потребує появи нових досліджень та перегляду застарілих концепцій. Усе це підтверджує *наукове і практичне значення* такого дослідження.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо вивчення проблемних питань поняття цивільно-правової відповідальності, її окремих видів, а також особливостей умов для виникнення такої відповідальності та звільнення від неї.

Теоретичною базою дослідження стали наукові досягнення таких дослідників правової доктрини, як С. Р. Багіров, І. В. Бурлака, О. А. Волков, С. Д. Гринько, Л. Д. Донська, Р. Ю. Заїка, І. С. Канзафарова, В. П. Мироненко, В. М. Парасюк, В. Д. Примака, С. В. Резніченко, С. Я. Ременяк та багатьох інших. *Емпіричною базою дослідження* є практика Верховного Суду України, Верховного Суду, судів першої та апеляційної інстанції, а також Європейського суду з прав людини, що мають зв'язок із проблемними питаннями цивільної відповідальності.

Об'єктом дослідження є коло суспільних відносин, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю.

Предметом дослідження є нормативно-правова база, наукові дослідження та судова практика, в яких розкриваються проблемні аспекти застосування цивільно-правової відповідальності.

Дослідницьке питання: «які є проблемні аспекти застосування цивільно-правової відповідальності?».

Метою дослідження є визначення проблемних аспектів застосування цивільно-правової відповідальності. Для розкриття мети, необхідним є вирішення таких *завдань* дослідження:

1. Дослідити доктринальні підходи до розкриття поняття «цивільно-правової відповідальності»;
2. Вивчити проблеми реалізації договірної цивільно-правової відповідальності;
3. Прослідкувати, яким чином у відносинах цивільно-правової відповідальності здійснюється взаємодія компенсаційної функції із принципами відповідальності та як вирішити проблеми, що при цьому виникають;
4. Продемонструвати власне бачення щодо використання категорії «склад цивільного правопорушення» як підстави настання відповідальності в цивільному праві;
5. Визначити умови для виникнення цивільно-правової відповідальності та проблемні аспекти їх трактування;
6. Виділити підстави для звільнення від цивільно-правової відповідальності та їх особливості;
7. З'ясувати, чи підпадає під обставину, що звільняє від цивільно-правової відповідальності, карантин, запроваджений під час пандемії коронавірусної інфекції;
8. Проаналізувати події Революції Гідності на предмет можливості застосування положень щодо самозахисту та крайньої необхідності.

Завдання вирішувались за допомогою таких *методів* дослідження, як порівняння (наприклад, у підрозділі 2.1. щодо розуміння поняття «складу правопорушення» в цивільному та кримінальному праві), аналіз та синтез (зокрема, у підрозділі 2.2. при аналізі ознак крайньої необхідності та необхідної оборони в цивільному праві), логічний метод, узагальнення (до прикладу, у підрозділі 1.1. під час виокремлення різноманітних доктринальних підходів до розуміння поняття

«цивільно-правової відповідальності» та у підрозділі 1.2. під час аналізу судової практики з приводу застосування судами принципів відповідальності), метод сходження від абстрактного до конкретного (зокрема, у підрозділі 2.2. під час тлумачення законодавчих норм, прийнятих у зв'язку з карантинними обмеженнями через коронавірусну пандемію, на конкретних життєвих прикладах).

РОЗДІЛ 1

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Проблеми розуміння цивільно-правової відповідальності та її окремих видів

Розуміння цивільно-правової відповідальності як одного з базових понять цивільного права ніколи не було однаковим та сталим у національній доктрині. Не одне десятиліття точаться численні наукові дискусії та розробляються різноманітні підходи до визначення даного поняття. Давайте спробуємо розглянути й проаналізувати основні точки зору провідних науковців з цього питання.

Якщо звернутись до тлумачного словника, можна знайти наступну дефініцію відповідальності – це «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» [1, с. 620]. За тлумачним словником, «притягати до відповідальності – вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.)» [1, с. 620].

З широкої точки зору відповідальністю є «обов'язок особи здійснити власний вибір поведінки відповідно до тих норм, що існують у будь-якій сфері суспільства і відображають його інтереси, і сприйняти при цьому необхідний обов'язок звітувати перед суспільством за свій вибір і зазнати покарання у разі недодержання вимог соціальної норми» [2, с. 375]. У цьому виражається сенс соціальної відповідальності [2, с. 375]. Соціальна відповідальність, у свою чергу, має багато різноманітних форм – політична, партійна відповідальність, моральна і багато інших, та нарешті, юридична відповідальність [3, с. 182].

Засобами юридичної відповідальності регулюються відносини у соціумі. За допомогою правових приписів забезпечується справедливість, сталість, порядок й законність у соціумі, що слугує превенцією правопорушень. Караючи правопорушника, держава забезпечує існування гарантій для безпеки кожної

людини та соціальних груп від вчинення деякими особами протиправних діянь [3, с. 182].

Ми поділяємо точку зору О. Ф. Скаун, яка розкриває такі характерні особливості юридичної відповідальності:

1. з'являється у зв'язку із вчиненням правопорушення, недотриманням взятих на себе зобов'язань, завданням збитків суспільству;
2. знаходить прояв у відніманні в індивіда організаційних, психологічних та майнових преференцій;
3. виникає тільки за наявності складу правопорушення;
4. забезпечується державним органом виключно в межах його компетенції та згідно з нормами права, договору [4, с. 466-467];
5. виконується «у відповідних процесуальних формах... з дотриманням певного процедурно-процесуального порядку» [4, с. 467].

Деякі науковці поділяють юридичну відповідальність на два підвиди: позитивну (перспективну) та негативну (ретроспективну) відповідальність [5, с. 26]. «Позитивна юридична відповідальність визначається як сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою» [5, с. 26].

Під негативною відповідальністю розуміють «специфічні правовідносини між державою і правопорушником унаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладенням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового й організаційного характеру за скоєне правопорушення. До ознак ретроспективної юридичної відповідальності відносять: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення і на самого суб'єкта – правопорушника; покладення на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку» [5, с. 26].

На противагу вченим, які підтримують концепцію подвійної відповідальності, К. Г. Волинка заявляє, що «виділення в окремих наукових працях

«позитивного аспекту» юридичної відповідальності призводить до ототожнення юридичної відповідальності з такими явищами правової сфери, як правова свідомість і юридичний обов'язок. Це призводить до того, що юридична відповідальність розглядається не тільки як наслідок скоєного правопорушення, але й як наслідок майбутньої, навіть правомірної поведінки, що абсолютно неприпустимо, бо це суперечить ретроспективному характеру юридичної відповідальності» [3, с. 182-183]. Ми повністю погоджуємось з доводами К. Г. Волинки. На нашу думку, відповідальністю завжди має бути певне явище, що містить у своєму потенціалі негативний аспект, тим самим стимулюючи особу відмовитись від протиправної поведінки.

Як яскравий аргумент на користь обраної нами позиції можуть свідчити доводи О. Л. Стрельник. Так, дослідниця зазначає, що «поділ юридичної відповідальності на позитивну і негативну не відповідає її юридичній природі, оскільки в основі позитивної відповідальності лежить, насамперед, моральний, а не правовий критерій. Відповідальність повинна мати підставу. Позитивна відповідальність підстави не має. Тому більш правильною є оцінка юридичної відповідальності саме як негативної, котра існує поряд з відповідальністю позитивною, що становить явище морального характеру» [6, с. 14]. Дійсно, якщо говорити про свідоме слідування людиною букві закону, то у такому випадку доречно відмітити лише законослухняність конкретної особи, її високі моральні стандарти, проте аж ніяк не існування перспективної відповідальності.

Варто додати, що у зарубіжній доктрині відсутня концепція перспективної відповідальності, однак існують окремі її прояви в цивільному та господарському праві [7, с. 55]. Певні риси позитивної відповідальності знаходять свій прояв у засадах «сумлінності і чесної ділової практики» [7, с. 55].

Критикується в науковому колі найменування відповідальності «юридичною». Зокрема, на думку І. Безклубого, з точки зору мовознавства існує проблема доцільності використання словосполучень «юридична відповідальність» або «правова відповідальність». Річ у тім, як зазначає вчений, що слово «юридична» доцільно використовувати тільки для характеристики

ретроспективної відповідальності. Якщо ж наполягати на існуванні двох сторін відповідальності, то більш вдалим був би термін «правова відповідальність» [8, с. 9].

З цього приводу Н. В. Вітрук стверджує, що знак рівності між термінами «правова відповідальність» й «юридична відповідальність» спричинить повернення до теорії позитивного права, прихильники якої вважали, що відповідальність встановлюється виключно за державним розсудом [9, с. 20].¹ Науковець під «правовою відповідальністю» розуміє таку, що «встановлюється відповідно до вимог ідеального (природного) права, його ідеалів та цінностей. Вона найбільш тісно пов'язана з принципами свободи, справедливості та рівності. Правова відповідальність лежить в основі юридичної. ... Правова відповідальність знаходить першочергове вираження в конституційних нормах, що закріплюють правові основи юридичної відповідальності. Положення Конституції, що присвячені юридичній відповідальності, отримують конкретизацію і розвиток в нормах чинного (галузевого) законодавства» [9, с. 20]. Ми критично сприймаємо розподіл норм відповідальності на правові, що закріплюються в Конституції, та юридичні, які містяться в галузевих актах. Справді, що стосується відповідальності, то до будь-якої з галузей права повинні входити як конституційні норми, так і засади справедливості, що згадуються Н. В. Вітруком.

Традиційно, юридичну відповідальність диференціюють за рисою належності до тієї чи іншої галузі права. Зокрема, виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, конституційна, цивільна, матеріальна та дисциплінарна [2, с. 380-383]. Погоджуємось з тими науковцями, які критикують зазначену класифікацію. Зокрема, вважаємо вмотивованою точку зору Д. С. Азарова, який зазначає, що ««галузева ознака» не відповідає вимогам суттєвості, що ставиться до підстави поділу, оскільки вона не дає можливості визначити вид юридичної відповідальності відповідно до її сутності» [10, с. 103]. Як справедливо зазначає дослідник, «ця «класифікація» повністю залежить від законодавця, рішення якого далеко не завжди є обґрунтованими» [10, с. 103].

¹ Тут і надалі переклад іноземної літератури виконаний мною, Явдосюк О. І., якщо не зазначено інше.

Щодо поняття цивільно-правової відповідальності, то воно не знайшло закріплення в національному законодавстві, що зумовило гостру необхідність доктринального вивчення. Деякі науковці, зокрема, В. С. Деревнін, вважають, що дане поняття варто визначити на законодавчому рівні, поєднавши з вимогами засади справедливості та доктринальними напрацюваннями [11, с. 74]. На нашу думку, нормативне закріплення поняття цивільно-правової відповідальності не є бажаним, оскільки це звужить зміст даного поняття в той час, як суспільство, технології та наука перебувають в нескінченному розвитку. Більш того, спроби відшукати по-справжньому досконале визначення будь-якого явища є утопією, адже будь-що у світі не є сталим, воно постійно змінюється, передбачає все нові можливості.

«На підставі аналізу теоретичних досліджень поняття цивільно-правової відповідальності можна стверджувати, що науковці в основному визначають зазначене поняття через категорії «санкція», «обов'язок», «правовідношення»» [12, с. 89]. На думку І. С. Канзафарової, це спричинено індивідуальними особливостями структури правових теорій та стислістю викладу наукових доробків авторів [12, с. 89].

Через термін «*правовідносини*» юридичну відповідальність розкриває А. О. Осауленко. Дослідник зазначає, що «виникнення, розвиток, здійснення, припинення юридичної відповідальності тотожні динаміці правових відносин, які виникають, розвиваються, припиняються тільки й виключно на підставі юридичного факту та приписів правових норм, які виступають в якості нормативної основи юридичної відповідальності» [13, с. 14-15].

Розкриття поняття відповідальності через термін «*правовідносини*» передбачає існування двох сторін – учасників суспільних відносин, між якими виникають кореспондуючі права й обов'язки. Понесення втрат правопорушником відбувається як відповідь суспільства на факт порушення [14, с. 132]. Опоненти такого підходу наводять контраргумент: відповідальність по своїй суті є матеріальною нормою, в той час як такий підхід зводить суть відповідальності лише до процесуальних моментів, оскільки правовідношення являє собою

процедуру виконання норм матеріального права [14, с. 132]. Ми погоджуємося з критикою даного підходу та вважаємо, що таке визначення значно звужує зміст цивільно-правової відповідальності.

Прихильником іншого підходу є О. С. Іоффе. Він вважає, що «цивільно-правова відповідальність є *санкцією* за правопорушення, що спричиняє для правопорушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав, або покладення нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків» [15, с. 97]. На нашу думку, покарання не варто ототожнювати із поняттям цивільно-правової відповідальності. Звісно, наявність санкції є хорошим засобом для профілактики протиправної поведінки. Однак у цивільних відносинах найважливішим видається компенсація завданих потерпілій особі збитків, а не самий факт наявності санкції.

Термін «санкція» по своїй природі є багатозначним. Крім позначення міри відповідальності для правопорушника, «санкцією» також називають погодження компетентного органу. Санкція є обов'язковою частиною норми права, оскільки вона виступає гарантією виконання нормативних приписів [7, с. 56].

У зв'язку із поширеною практикою розкриття цивільно-правової відповідальності через поняття «санкція», доцільно було би проаналізувати співвідношення понять «відповідальність» й «санкція». І. С. Канзафарова, узагальнюючи свою іншу працю, зазначає, що існують три підходи до даної проблематики. Відповідно до першого, поняття «відповідальність» є ширшим за обсягом та включає у себе «санкцію». Прихильники іншого підходу мають протилежну думку: вони вважають, що терміни «санкція» й «відповідальність» співвідносяться як загальне та часткове. Останній підхід – являє собою систему уявлень, при якій ці два терміни вважаються рівнозначними між собою [12, с. 90]. Ми поділяємо позицію першого з підходів, а тому не вважаємо доречним розкривати відповідальність через «покарання».

Інша група науковців, зокрема, В. Д. Примаєв, розкриває цивільну відповідальність за допомогою терміну «*обов'язок*». Він вважає, що цивільна відповідальність «втілюється у покладанні на зобов'язану особу суб'єктивного

цивільного обов'язку з відшкодування завданої кредиторів (потерпілому) шкоди. Цей обов'язок впливає з порушеного обов'язку в регулятивних правовідносинах, але не збігається з останнім за своїм змістом» [16, с. 8]. Ми підтримуємо точку зору дослідників даного підходу, оскільки, як вважаємо, саме поняття обов'язку з відшкодування понесеної потерпілим шкоди найбільш повно віддзеркалює поняття цивільної відповідальності з огляду на її основну мету.

А. С. Літвінцева визначає наступні риси обов'язку саме у відносинах відповідальності:

1. «володіє додатковим негативним характером по відношенню до обов'язків, якими був наділений правопорушник до вчинення протиправних дій;
2. закріплюється у санкції правової норми і входить до змісту правоохоронних відносин, на відміну від обов'язків, що існували до порушення, які визначаються диспозицією і є елементом регулятивних відносин;
3. по відношенню до обов'язку, що існував до правопорушення, він виконує роль «гаранта»» [14, с. 133].

К. Г. Волинка апелює до вище згаданого підходу. Вона вважає, що «визначення юридичної відповідальності як «обов'язку правопорушника перетерпіти певні обмеження» є ... непереконливим, тому що стосується не всіх без винятку видів юридичної відповідальності, а лише тих, які носять карний характер» [3, с. 183]. На думку вченої, під відповідальністю потрібно розуміти «застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку від імені держави і на підставі закону» [3, с. 183]. На нашу думку, така позиція дослідниці підлягає критиці, адже будь-яка з видів юридичної відповідальності, зокрема і цивільна, завжди покликана якимось чином обмежити комфортне становище правопорушника, тобто містить карні риси.

Усі вище згадані науковці притримуються моністичного підходу до розуміння відповідальності. Згідно з цією концепцією, цивільна відповідальність вважається одним цілим та розкривається через одне визначення. Існує також і протилежна концепція – дуалістична. Прихильниками цієї концепції цивільно-

правова відповідальність розділяється на дві самостійні частини – договірну і позадоговірну. Кожне з цих понять розкривається незалежно [17, с. 32].

Щодо співвідношення термінів «цивільно-правова відповідальність» та «відповідальність за цивільним законодавством», то у цьому аспекті нам імпонує думка І. С. Канзафарової. Вона вважає, що «відповідальність за цивільним законодавством» складається з публічної відповідальності, що супроводжується осудом порушника з боку держави, та власне цивільно-правової, коли виникають правовідносини тільки між винуватцем й потерпілою особою. Ці два види відповідальності відрізняються санкціями, процедурою притягнення винуватця до відповідальності та способом вирішення спору (в цивільно-правовій можливий також позасудовий спосіб) [12, с. 127].

Варто зазначити, що цивільно-правова відповідальність містить специфічні ознаки в порівнянні із, зокрема, кримінальною відповідальністю. Конфіскація за вчинений злочин спрямовується до бюджету держави, в той час як в цивільній відповідальності шкода компенсується потерпілому. Покарання за злочин містить прив'язку до особи, а цивільна відповідальність спроможна передаватись у спадок. У цивільному праві, на відміну від кримінального, можлива субсидіарна відповідальність тих, хто не вчиняв правопорушення. Характерною особливістю цивільної відповідальності є також те, що сторони договору мають право самостійно визначати розмір відшкодування у разі невиконання положень правочину [5, с. 28].

Деякі науковці робили спробу розкриття поняття цивільно-правової відповідальності крізь призму таких філософських категорій, як «сутність» та «явище». До прикладу, В. Д. Примак стверджував, що потрібно поняття відповідальності в цивільному праві розглядати: «з погляду забезпечення цивільного правопорядку, захисту цивільних прав та інтересів кредитора, а також з точки зору впливу на боржника. При цьому залежно від обраного ракурсу дослідження змінюватимуться й конкретні характеристики цивільної відповідальності» [16, с. 8].

На думку Б. Карнауха, сутність потрібно розуміти не з чийогось погляду, як писав В. Д. Приймак, а як в ієрархічному порядку розташовану систему основоположних принципів, що характерна для цивільної відповідальності. Він виділяє три «рівні сутності». Так, на першому рівні під цивільною відповідальністю потрібно розуміти переміщення понесених через неправомірну поведінку втрат з потерпілої особи на особу правопорушника. На другому рівні її треба вважати засобом для покарання винної особи. Третій рівень виражається в уособленні цивільною відповідальністю основоположних засад визначеності, справедливості, а також доцільності [18, с. 288-290].

Як вважає вище згаданий науковий діяч, перший рівень є найнижчим, а третій, відповідно, найвищим. Для існування цивільно-правової відповідальності як такої, усі рівні мають перебувати у тісному взаємозв'язку та чіткому підпорядкуванні. На першому рівні ніякої ролі не відіграють адресат та адресант негативних наслідків правопорушення, його сенс полягає у простому переміщенні цих наслідків. Другий рівень є своєрідним стримувачем першого, бо він переносить втрати саме на особу правопорушника. У разі, якщо норма передбачає покладення негативних наслідків без вини, ще більшої актуальності набуває третій рівень, як вираження основоположних засад справедливості [18, с. 292]. Вважаємо, що вартими уваги є обидва вчення. Різниця полягає в тому, що В. Д. Примак розглядав сутність відповідальності в суб'єктивному аспекті (зі сторони кредитора й боржника), а Б. Карнаух – в об'єктивному (через явище компенсації та покарання). Проте, ближчими для нас є погляди Б. Карнауха, оскільки у його вченні приділяється особлива увага засаді справедливості та іншим засадам, які обов'язково мають бути дотримані під час притягнення особи до цивільної відповідальності.

Далі було б доречно перейти до аналізу «явища» цивільної відповідальності. Якщо «сутність» є концепцією, принципом, то «явище» – це форма вираження цих ідей. Річ у тім, що з самої наявності правопорушення не впливає машинальне настання відповідальності для винуватця. Понесення порушником негативних наслідків здійснюється через те, що у зв'язку з певною неправомірною поведінкою

у нього з'являються обов'язки по відношенню до потерпілої особи. Таким чином, формою, явищем цивільно-правової відповідальності є наявність кореспондуючих прав й обов'язків. Завдяки кореспондуючому характеру, права та обов'язки встановлюють єдність відносин між особами, є вираженням зобов'язань у відносинах цивільної відповідальності [18, с. 292-293].

Загалом, серед науковців немає єдиного розуміння поняття цивільно-правової відповідальності. Абстрактність, неоднозначне вжиття одних і тих самих понять та деяка лаконічність викладу часто провокують складність у систематизації підходів вчених до проблематики, що розглядається. Все ускладнюється тим, що багато праць, які беруться до уваги, були написані ще в 19-20 століттях та не відповідають не тільки теперішньому законодавству, а й динаміці розвитку правовідносин у нашій державі. Тому досліджувати такі наукові теорії потрібно крізь призму тодішніх реалій та рівня правової свідомості як суспільства в цілому, так і конкретних наукових діячів [17, с. 32-33].

Наприклад, під час радянського режиму наукові розробки навколо усіх галузей права, в тому числі й цивільного, будувались на ієрархії цінностей, характерній для епохи марксизму [17, с. 33]. Відповідальність у цивільному праві досліджувалась, перш за все, в контексті покарання винуватця. Таким чином, правопорушення в цивільному праві розглядали разом із кримінальними й адміністративними правопорушеннями [19, с. 81].

Проте варто зазначити, що ідеально повне і досконале визначення неможливо сформулювати в принципі. Будь-яка дефініція містить тільки головні риси певного явища та, у свою чергу, не містить деякі інші характеристики, що існують. Кожен науковець формулював своє бачення крізь призму тих характеристик цивільно-правової відповідальності, які вважав найважливішими. Тобто, не потрібно називати якесь з наявних визначень невірним. Наука отримує новий підхід саме завдяки наявності різних, часто діаметрально протилежних позицій [14, с. 133].

Найбільш усталеною, на нашу думку, класифікацією цивільно-правової відповідальності є її поділ за ознакою підстави появи такої відповідальності на договірну та недоговірну (яку також називають деліктною) [20, с. 110].

«Договірною є відповідальність, що виражається у формі сплати неустойки, втрати завдатку, відшкодування шкоди або позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, яке виникло з договору» [21, с. 200]. У свою чергу, «недоговірною вважається відповідальність, що може настати за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договірних відносин. Така відповідальність настає за порушення обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом, і виражається у формі відшкодування збитків» [21, с. 200].

«Виділяють такі форми цивільно-правової відповідальності: загальна (відшкодування збитків); спеціальні (сплата неустойки, втрата завдатку, примусове позбавлення права власності тощо)» [20, с. 110]. В контексті форм відповідальності, дискусійним є питання стосовно того, чи може відшкодовуватись моральна шкода у разі порушення положень правочину, укладеного між сторонами. Зокрема, у Постанові Верховного Суду України від 9 листопада 2016 року зазначено: «покладаючи на відповідача обов'язок відшкодувати моральну шкоду, суд безпідставно застосував правила статті 1167 ЦК України, яка на спірні відносини не поширюється, оскільки регулює позадоговірні (деліктні) відносини. Правовідносини сторін впливають з договірних відносин щодо постачання відповідачем електричної енергії до будинку позивача - споживача цієї енергії» [22].

Пройшло чотири роки, проте позиція судової практики з цього питання не змінилась. Тому, в нещодавній постанові Дніпровського апеляційного суду від 26 березня 2020 року зазначено: «безпідставними є вимоги позивача щодо відшкодування моральної шкоди, оскільки ... між сторонами існують договірні стосунки. Моральна шкода має деліктне походження, тобто виникає із цивільного правопорушення, а не з договору, тому якщо між сторонами спору існують договірні зобов'язання, стягнути моральну шкоди за їх порушення неможливо, вказана правова позиція висловлена в постанові ВСУ у справі №6-1575цс16 від 09.11.2016 року, якою визначено, що підставою для стягнення моральної шкоди є

делікт, за порушення договору моральна шкода не стягується, в тому числі і за порушення прав споживачів» [23].

Ми критично сприймаємо такий підхід. Вважаємо, що відчуття моральних хвилювань – це звичайна властивість людської психіки, а тому заперечення можливості таких переживань у договірних відносинах є недоречним. Слушною є думка О. Отраднової, яка зазначає, що порушення правочину дуже часто викликає в людей багато неприємних емоцій, хвилювань, а тому така судова практика не відповідає принципу справедливості [24, с. 19]. Підтримуємо позицію дослідниці також щодо того, що можливість моральної компенсації має бути присутня в будь-якому випадку, і не важливо: деліктні це відносини, чи договірні [24, с. 19].

З іншої сторони, погоджуємось, що «водночас при розгляді договірних спорів не можна презюмувати наявність моральної шкоди, адже це може призвести до численних зловживань, коли будь-яке, навіть найдрібніше, порушення договірної умови буде підставою для пред'явлення вимог про компенсацію моральної шкоди» [24, с. 21]. Тому вважаємо, що вимоги щодо доведення наявності такої шкоди мають бути такими ж, як зазвичай у подібних справах.

Слід зауважити, що минулого року Верховний Суд знову повертався до вирішення даного питання. У постанові від 20 березня 2019 року він зазначив: «Велика Палата Верховного Суду погоджується з висновками судів попередніх інстанцій про відсутність підстав для задоволення вимоги про стягнення моральної шкоди, оскільки відшкодування моральної шкоди у разі порушення зобов'язання (стаття 611 ЦПК України) може здійснюватися виключно у випадках, що прямо передбачені законом, а також якщо умови про відшкодування передбачені укладеним договором» [25]. Як ми бачимо, можливо отримати моральну компенсацію у випадку, якщо відповідні положення є в укладеному правочині. Тому можна порадити сторонам включати їх у договір для кращого захисту власних прав.

Отож, Верховний Суд посилався на Цивільний процесуальний кодекс України. Однак, скоріш за все, це описка, оскільки у даному нормативно-правовому акті немає такої статті, їх всього 502 [26]. Напевно, суд мав на увазі

відповідну статтю Цивільного кодексу України. Згідно з ч. 1 ст. 611 Цивільного кодексу України, у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: ... 4) відшкодування збитків та моральної шкоди [27]. Ми не бачимо у цій нормі яких-небудь перешкод для можливості такого відшкодування, отже, можна зробити висновок, що це було зроблено виключно суддівським розсудом, а тому має бути переглянуто.

Слід додати, що при завданні немайнової шкоди через порушення умов правочину, мова йде скоріше про відшкодування немайнових втрат внаслідок первинного недодержання майнового права особи. Якщо ж моральна шкода не залежатиме від порушення правочину, то в такому випадку слід говорити про відсутність її зв'язку із порушенням положень договору. Понесена моральна шкода буде передумовою появи самостійного делікту. Наприклад, одна зі сторін правочину під час розмови про процедуру реалізації взаємних прав та обов'язків, ображає іншу сторону, її гідність. В такому випадку, навіть у разі, якщо сторона повністю виконує договір зі свого боку, проте ображає іншу, то вона повинна компенсувати потерпілій стороні моральну шкоду [28, с. 178].

Отже, поняття цивільної відповідальності посідає важливе місце у цивільному праві. Розкриття даного поняття за допомогою терміну «обов'язку» найкраще розкриває компенсаційну природу цивільно-правової відповідальності. Закріплення поняття цивільної відповідальності в нормативно-правовому акті не здається необхідним через потенційну можливість звуження змісту такого поняття та у зв'язку із постійним розвитком науки та соціуму. В контексті договірної відповідальності важливим питанням є надання можливості особі отримувати моральну компенсацію за шкоду, яку вона понесла через порушення умов правочину. Загалом, у цивільно-правовій відповідальності можна виділити рівні сутності. На першому рівні це компенсація витрат потерпілого, на другому – санкція для порушника, на третьому – утвердження принципів відповідальності, що, поруч з функціями, будуть розглядатись у наступному підрозділі.

1.2. Функції та принципи цивільно-правової відповідальності

Для того, щоб зрозуміти суть цивільно-правової відповідальності, одного розкриття поняття та її різновидів недостатньо. Виникає необхідність дослідити основні засади, принципові положення відповідальності в цивільному праві та функції, цілі, тобто її призначення в суспільстві. На перший погляд може здатись, ніби вчення про принципи й функції є сухою теорією, якій місце лише в товстених наукових виданнях. Насправді ж, дані поняття нерозривно пов'язані із життям, реалізуються у правовідносинах та проходять крізь призму законодавства й судової практики, доповнюючи та удосконалюючи явище цивільно-правової відповідальності.

Функції правової відповідальності визначають як «основні напрямки впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів, мораль, правосвідомість, культуру, в яких розкриваються її сутність, соціальне призначення і за допомоги яких досягаються цілі юридичної відповідальності» [29, с. 270]. Деякі науковці називають функції також «цілями», причому визначають обидва терміни так, що вкладають в них практично однаковий зміст [29, с. 269-270]. На нашу думку, зазначені терміни є однаковими. Більш того, дискусії з цього приводу не є доречними, оскільки у їх результатах не вбачається ніякої практичної користі.

Не варто ототожнювати функції із такими поняттями, як роль та завдання. Роллю називають те, для чого призначена норма в конкретний період існування держави. Це поняття є більш широким, порівняно з функціями, оскільки для розуміння ролі потрібно дослідити функції, які, у свою чергу, містять у собі переважно соціальне значення. Щодо завдань, вони часто є передумовами виникнення функцій, виражають суть функцій, певні способи правового впливу [30, с. 186-187].

«Для всіх функцій юридичної відповідальності характерні такі риси: соціальна обумовленість, цільове призначення, самостійність кожної функції й, разом з тим, взаємодія, взаємозв'язок з функціями права, прояв через функції

юридичної відповідальності її призначення» [6, с. 11]. Так, функції міцно пов'язані з рівнем розвитку соціуму, відображають властивості розвитку країни, зумовлені культурним надбанням та моральними стандартами громадян. Цільове призначення виражається в тому, що за допомогою функцій відповідальності соціум досягає спільної мети. Функції права направляють функції відповідальності та навпаки. Наприклад, у праві функція охорони суспільних відносин є базою для каральної і попереджувальної функції відповідальності. Превентивна функція відповідальності спроможна виражатись в регулятивній функції права [29, с. 270].

Науковці поділяють функції на зовнішні та внутрішні за ознакою вектору впливу. Зовнішніми називають загальносоціальні функції, тобто більш широкі, ті, що виходять за кордони права та впливають на усі види відносин у суспільстві. Внутрішніми є спеціально-юридичні, тобто ті, які виконуються суто юридичними методами [30, с. 188]. На нашу думку, до загальносоціальних функцій цивільно-правової відповідальності можна віднести такі, як економічна, культурна та ідеологічна, а до спеціально-юридичних – інформаційну, виховну, відновлювальну, регулятивну та охоронну функції.

Призначення загальносоціальних функцій полягає в тому, що вони віддзеркалюють важливість дотримання правових приписів для нормального життя кожного члена суспільства [30, с. 189]. Однією із таких функцій є *економічна*. За допомогою механізмів відповідальності держава охороняє право власності від неправомірних посягань, регулює відносини між суб'єктами [30, с. 189].

Під *культурною* функцією розуміють те, що за допомогою норм дістають розвиток ідеали та цінності народу в кожному історичному проміжку часу. Наприклад, в стародавні часи дозволялося рабовласництво [2, с. 158]. Виділяють *ідеологічну* функцію: право змінюється в залежності від суспільної ідеології. Так, за радянських часів інтереси соціуму вважалися важливішими за інтереси окремих осіб. У наш час індивідуальні інтереси та інтереси соціуму повинні поєднуватись [2, с. 158]

Далі перейдемо до спеціально-юридичних функцій, які, на нашу думку, потребують детальнішої характеристики. По-перше, у цивільно-правовій

відповідальності можна виділити *інформаційну* функцію. У межах цивільної відповідальності здійснюється інформування осіб щодо того, якою має бути правомірна поведінка, до якого покарання може бути притягнуто правопорушника і які є підстави відповідальності [12, с. 178-179].

Із широким поширенням інтернету ця функція набуває все більшого значення. Як слушно зазначає І. В. Антошина: «тенденції останніх років свідчать про те, що опублікована правова інформація на різних сайтах часто має неофіційний характер і є недостовірною, ґрунтується на домислах та чутках. Взагалі, сьогодні не має чіткої концепції надання правової інформації через всі засоби масової інформації, в т. ч. і Інтернет, що сприяє отриманню людиною упередженої інформації, яка справляє негативний вплив на поведінку громадян. У таких випадках особа, яка не має юридичної освіти, може сприйняти надану інформацію як достовірну, що може призвести до негативних наслідків» [31, с. 54].

По-друге, науковці визначають *виховну* функцію цивільно-правової відповідальності [12, с. 180]. На нашу думку, вона тісно перетинається з інформаційною, оскільки саме через інформаційну роль норм, що встановлюють відповідальність за те чи інше діяння, у свідомості особи протиправна поведінка починає сприйматись такою, що потягне за собою багато неприємних наслідків. Усе це і призведе до зменшення кількості правопорушень. Науковці виховну функцію ще часто називають превентивною. Її суть, як вважається, полягає в заохоченні правової поведінки осіб та попередженні вчинення правопорушень. Попереджувальну роль мають не тільки приписи, які регулюють власне відносини між сторонами, що виникають при невиконанні правочину, а також забороняючі норми [32, с. 328].

О. В. Медведєва достатньо ґрунтовно визначає попереджувальну функцію. Норми законодавства у сфері цивільного права, на думку дослідниці, містять багато інформації щодо вибору можливої форми поведінки у тій чи іншій ситуації та санкції за невиконання цих приписів. Ось чому потенційний правопорушник завчасно знає про результати своєї неправомірної поведінки, що мотивує його вибрати все ж правомірну форму поведінки. У разі вчинення правопорушення,

превентивний вплив здійснюється покладенням на винуватця міри відповідальності. Через понесення витрат, зокрема, майнового характеру, порушник наступного разу подумає двічі, перш ніж вчиняти той самий делікт. Таким чином покращується рівень правосвідомості в суспільстві [32, с. 328-329].

Беззаперечним є те, що факт побоювання перед відповідальністю не означає автоматичної відмови осіб від вчинення правопорушень. Однак це все ж залишається потужним механізмом у боротьбі зі злочинністю. Виховна роль відповідальності полягає також у викликанні в кожній особі поваги до права та його ідеалів [32, с. 330]. На наше переконання, у розвиненому демократичному суспільстві попереджувальна функція цивільно-правової відповідальності повинна стати основною. Для цього треба неупинно покращувати рівень правових знань у соціуму, їх правосвідомість. Варто формулювати закони так, щоб вони були зрозумілими пересічному громадянину, тобто у відповідності до правової визначеності. Громадяни повинні дійсно перечитувати договір перед його підписанням та уточнювати певні незрозумілі їм формулювання у разі потреби. Врешті-решт, у ідеальному суспільстві мотиватором при обранні правомірної поведінки має бути не наявність санкції у договорі чи нормативно-правовому акті, а свідоме веління особи жити благородно.

Важливою функцією відповідальності в цивільному праві є *відновлювальна*. Її інколи називають також компенсаційною. Значення цієї функції полягає у тому, що основною ціллю цивільної відповідальності є компенсація втрат, що були понесені потерпілою особою внаслідок вчиненого щодо неї правопорушення [12, с. 176].

Існує концепція, згідно з якою відновлювальна функція цивільно-правової відповідальності повинна тлумачитись ширше та бути пов'язана не лише із компенсацією витрат, а також із поновленням тих відносин, що існували до порушення. Ця функція умовно поділяється на дві частини: по-перше, спрямована на утвердження режиму дотримання закону, по-друге, спрямована на поновлення правовідносин та злагоду в суспільстві [29, с. 273-274]. Натомість, дослідниця В. І. Тимошенко розглядає окремо компенсаційну функцію як захід відшкодування

шкоди та поновлюючи як засіб відновлення попереднього становища. При чому, обидві ці функції вона відносить до підвидів охоронної функції [30, с. 193]. На нашу думку, будь-яка з функцій цивільно-правової відповідальності, в тому числі і компенсаційна, не може здійснюватися відокремлено від інших функцій. Усі вони міцно взаємопов'язані, часто перетинаються або навіть переходять одна в одну. Тому виділення в контексті відновлювальної функції карного елементу можна вважати обґрунтованим. Справді, компенсація порушником того негативного впливу, який він здійснив на потерпілу особу, сприяє зміцненню законності. Водночас, через сплачену компенсацію може йти мова і про превенцію правопорушень: як з боку оточуючих правопорушника людей, так для нього особисто в майбутньому.

В. Д. Примак досліджував питання відшкодування, насамперед, моральної шкоди в контексті відновлювальної функції цивільно-правової відповідальності. Науковець зазначає, що будь-яка санкція в цивільному праві здійснює компенсаційну функцію. Зазначена функція покликана виключити негативний результат неправомірної поведінки порушника. Це здійснюється за допомогою стягнення з майна зобов'язаної особи або компенсації у добровільний спосіб понесених кредитором витрат. Однак існує специфіка у відшкодуванні саме моральної шкоди: немає прямого чіткого зв'язку між фізичними втратами, моральними переживаннями і компенсацією, вираженою в грошовій формі. Зважаючи на це, Європейський суд з прав людини аргументує суму відшкодування завданої моральної шкоди принципом справедливості [28, с. 177].

Однією з основних функцій цивільно-правової відповідальності є *регулятивна*, оскільки головний сенс правових норм полягає в регуляції відносин у соціумі. Залежно від високого чи низького рівня реалізації цієї функції, відносини можуть розвиватись чи навпаки, відставати. Дослідники поділяють цю функцію на два види: регулятивну статичну, а також регулятивну динамічну [2, с. 155-156]. «Регулятивна статична функція права спрямована на закріплення у правових приписах тих відносин, які склалися у суспільстві на конкретному етапі його історичного розвитку і відповідають розвитку цього суспільства, наприклад,

закріплення прав власника» [2, с. 156]. «Регулятивна динамічна функція права виражається у можливостях права впливати на існуючі суспільні відносини з метою їх розвитку в певному напрямку, який з погляду суспільства чи правлячої еліти є доцільним і необхідним. Прикладом цього є закріплення стимулюючих норм, наприклад, про державну допомогу, що сплачується матері при народженні дитини» [2, с. 156].

У літературі є неоднозначні думки на рахунок існування *карної* (охоронної) функції цивільно-правової відповідальності. Під цією функцією розуміють затвердження норм, що здійснюється для захисту усіх видів суспільних відносин від неправомірних діянь. Вона провадиться шляхом прийняття забороняючих норм і покарань у випадку їх недотримання [2, с. 156].

Як зазначає І. С. Канзафарова, відповідальність по своїй суті є карною функцією і містить у собі як компенсаційні, так і штрафні риси, які перетинаються та не призначені для розмежовування. Так, потерпілому здійснюється компенсація, а винуватець несе міру покарання (охоронна функція). Однак у разі, якщо, наприклад, правопорушник застрахував відповідальність та не буде нести додаткових витрат, відносини виходять за межі карної функції, а також відповідальності загалом [12, с. 177-178]. Ми вважаємо, що заперечувати існування охоронної функції недоречно через те, що юридична відповідальність якраз і спрямована на захист суспільства від неправомірної поведінки. У свою чергу, компенсаційна функція посідає особливе місце в аспекті цивільно-правової відповідальності через майновий характер санкцій за вчинені порушення.

Як вже було згадано на початку, функції завжди проявляються у реальних відносинах. А. Константинова визначає декілька способів застосування усіх функцій – інформаційний, виховний та комунікативний [33, с. 9]. Інформаційний спосіб це «вплив визначеної соціальної інформації державно-вольової природи на свідомість і волю особи з метою її підготовки до діяльності у правовій сфері. Виділяють наступні стадії механізму інформаційного впливу права на особистість: а) сприйняття правової інформації отримувачем; б) переробка отриманих

відомостей (в тому числі усвідомлення та розуміння); в) засвоєння правових відомостей через запам'ятовування та сприйняття» [33, с. 9].

«Виховна форма реалізації функцій права характеризує такий спосіб впливу, що полягає у появі у людській свідомості правових знань, установок, переконань, ціннісних орієнтирів, за допомогою яких з'являється поведінкова мотивація... Механізм виховного впливу на особистість містить наступні стадії: а) накопичення знань; б) трансформація знань в особисті переконання; в) утворення правової активності та звички чинити відповідно до переконань... Комунікативна форма здійснення функцій права означає можливість права бути засобом спілкування, взаємодії, зв'язку між членами суспільства... Виокремлюють наступні стадії комунікативної дії права: а) правова регламентація суспільних відносин, поява загально-регулятивних (базових) правовідносин; б) утворення конкретних (рольових) правовідносин, що є індивідуалізованим взаємозв'язком суб'єктів; в) практична поведінка індивіда, що полягає в реалізації своїх прав та обов'язків» [33, с. 9-10]. Ми вважаємо цінним такий здобуток дослідниці, адже вона відслідкувала увесь процес впливу функцій на кожен окрему особистість. Тепер функції не здаються ефемерною, не вартою уваги, правовою категорією, оскільки демонструють те, наскільки сильно впливає цивільно-правова відповідальність на звички, спосіб життя, правосвідомість та ціннісні орієнтири людини.

Поруч із функціями цивільно-правової відповідальності, наступною важливою категорією є принципи. Принципами є «найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також ... вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи» [2, с. 197]. Принципи права містять загальний та імперативний характер. Вони покращують правосвідомість людей і уособлюють вектор руху системи права. Принципи використовуються у разі наявності прогалин та залишаються незмінними протягом довгого часу [2, с. 198].

Принципами відповідальності є, у свою чергу, «керівні ідеї, що характеризують її зміст, суть і призначення у правовому регулюванні суспільних

відносин» [3, с. 185]. О. М. Болсунова, проаналізувавши думки науковців стосовно принципів відповідальності, зазначає, що однозначності стосовно розуміння суті зазначених принципів серед науковців не існує. Більш того, ці думки часто розбігаються та суперечать одна одній. Проте не можна сперечатись з тим, що принципи відповідальності є надважливими для ефективної реалізації відповідальності [34, с. 51]

Однією із базових засад цивільно-правової відповідальності є принцип *розумності*. Під цим принципом розуміють такий аналіз матеріалів справи, дій учасників та обставин вчиненого правопорушення, що зуміє з'ясувати потрібні важелі впливу для превенції неправомірної поведінки, оцінки збитків, які були понесені потерпілою особою. Оскільки при аналізі поведінки сторін потрібно керуватись перш за все принципом розумності, зазначений принцип є основою для подальшого виконання вимог справедливості і добросовісності, є незалежним, проте має тісний зв'язок з ними [35, с. 39].

Розумність міцно пов'язана із юридичною визначеністю. Так, за допомогою засади розумності тлумачаться нормативні приписи та поведінка сторін, а усе це зумовлює єдність судової практики в країні [35, с. 39]. Наприклад, на думку В. Д. Примака, розумною можна назвати наступну поведінку: коли боржник робить усе, що від нього належне для того, щоб погасити борг; коли поведінка кредитора передбачає нормальні заходи з профілактики правопорушення, а якщо правопорушення уже відбулось – коли кредитор робить усе, щоб зменшити свої витрати. При цьому, сторони мають керуватись межею - інтересами протилежної сторони [35, с. 38].

Під час дослідження судової практики з використання зазначеного принципу та принципів цивільно-правової відповідальності загалом, ми стикнулись з наступною проблемою: суди посилялись, наприклад, на принцип розумності в мотивувальній частині, однак практично ніяк не аргументували таке посилення та не пояснювали, в якій мірі і з яких саме мотивів зазначений принцип застосовується у конкретному провадженні [36]. На щастя, нам все ж вдалося відшукати судові справи з непоганою аргументацією щодо цього. Зокрема, у рішенні

Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 2 квітня 2020 року суд використав засади розумності та справедливості при встановленні розміру моральної компенсації через затоплення квартири позивача. Було враховано те, що таке затоплення відбувалось неодноразово; власники квартири цинічно ставились до позивачки; у матері позивачки, що мешкала у затопленій квартирі, через дану обставину з'явилися серйозні проблеми з тиском. Усе наведене вище спровокувало появу у позивачки чималих моральних хвилювань [37]. Як доречно зазначив суд, при визначенні моральної компенсації «принципи розумності і справедливості виявляються в тому, що більш глибоким моральним стражданням відповідає більший розмір відшкодування. Відтак, враховуючи, що завдана позивачу моральна шкода безпосередньо пов'язана з пошкодженням власності, що є суттєвим благом для людини, розмір відшкодування повинен бути достатнім для забезпечення позивачу можливості втрачене благо відновити» [37]. Врахувавши те, що відповідач жодного разу не компенсував матеріальні збитки, суд присудив, крім майнової, також і моральну компенсацію у розмірі 10 тисяч гривень – якраз ту суму, яку і просила позивачка [37]. На нашу думку, суд дійсно об'єктивно підійшов до вирішення цієї справи. Справді, при систематичних затопленнях чужої квартири розумною була би поведінка відповідача з усунення тієї причини, з якої відбувається, вже навіть не говорячи про відсутність відшкодування.

На нашу думку, згадана вище проблема з відсутності аргументованого використання тих чи інших принципів в судових рішеннях, є справді суттєвою. В багатьох випадках суди просто посилаються на той чи інший принцип, інколи – ще на якусь справу Європейського суду з прав людини та дуже рідко справді розкривають зміст певного принципу за конкретних обставин [38; 39]. І небезпека полягає не тільки в пошуку мотивації суддів з приводу прийняття рішень, вона є значно глибшою. На наше переконання, справедливості можна досягти лише тоді, коли в суді усі обставини справи будуть розглядатись крізь призму основоположних принципів. Неможливо вирішити усе, досліджуючи лише чисту законодавчу норму, оскільки вона часто є відірваною від життя, абстрактною та не пристосованою до врахування усього спектру життєвих подій. Саме принципи

справедливості, розумності, добросовісності та інші спроможні пристосувати норму до обставин справи та гарантувати виконання прав осіб. Тому, доцільно було би закріпити на рівні Пленуму Верховного Суду певні критерії оцінки обставин справи саме з точки зору принципів, що розглядаються або хоча б деталізувати, що саме потрібно розуміти під даними принципами. Перелік цих ознак не має бути вичерпний у зв'язку з небезпекою зменшення змісту засад із плином часу та розвитком відносин.

На думку С. Д. Русу та М. О. Стефанчука, «поняття розумності поведінки не можна виводити із абстрактної особи та її можливої поведінки, оскільки в такому випадку усі, хто наділений рівнем інтелекту нижче середнього (психічно хворі, недоумкуваті), недостатнім рівнем знань (учні і студенти), та життєвого досвіду (діти та молодь) будуть вважатись такими, що діють нерозумно. Було б доцільніше до кожного окремого випадку застосовувати відповідний критерій розумності» [40, с. 54]. Ми погоджуємось з тим, що визначати ту чи іншу поведінку як розумну потрібно індивідуально, з урахування цілого спектру обставин конкретної справи. Однак все ж у вигляді узагальнення судової практики можливо було би з'ясувати приблизні ціннісні орієнтири для такого тлумачення.

Керуючись принципом розумності, були прийняті норми законодавства про покращення захисту інтересів споживача, враховуючи його порівняну із підприємцями незахищеність; боротьбу з монополізмом, а також встановлення цілого ряду винятків у відносинах компенсації збитків. Завдяки розумності редагується засада рівності сторін, оскільки беруться до уваги різні обставини, які провокують менш сильну позицію для певних груп людей. З іншого боку, через велику потенційну загрозу джерела підвищеної небезпеки для оточуючих, законодавець встановив необов'язковість вини володільця такого засобу. Таким чином здійснюється баланс можливостей сторін та утверджується справедливість [35, с. 38].

Як вже було згадано вище, за допомогою використання засад розумності й справедливості, здійснюється кореляція засади рівності. Усе це проявляється в сукупності з компенсаційною функцією цивільно-правової відповідальності. Так,

згідно з ст. 24 Конституції України, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [41]. Однак у цивільному законодавстві, та, відповідно, судовій практиці є винятки з принципу рівності. Наприклад, красномовною у цьому аспекті є постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 8 червня 2016 року. Судом було визнано правочин фінансового лізингу недійсним через те, що умови даного правочину були несправедливими з позиції позивача, як пересічного споживача. Справа в тому, що шахрайська фірма написала у предметі договору зовсім інший автомобіль, у два рази дорожчий по вартості, ніж той, щодо якого була домовленість між сторонами. У правочині було передбачено цілий ряд положень, що були оманливими та спричинили позивачу багато шкоди [42].

Зокрема, суд звернув увагу на наступні несправедливі положення: «встановлення жорстких обов'язків споживача, тоді як надання послуги обумовлене лише власним розсудом виконавця; надання можливості продавцю (виконавцю, виробнику) не повертати кошти на оплату, здійснену споживачем, у разі відмови споживача укласти або виконати договір, без встановлення права споживача на одержання відповідної компенсації від продавця (виконавця, виробника) у зв'язку з розірванням або невиконанням ним договору; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права розірвати договір зі споживачем на власний розсуд, якщо споживачеві таке право не надається; установлення обов'язкових для споживача умов, з якими він не мав реальної можливості ознайомитися перед укладенням договору; надання продавцю (виконавцю, виробнику) можливості збільшувати ціну без надання споживачеві права розірвати договір у разі збільшення ціни порівняно з тією, що була погоджена на момент укладення договору» [42]. Ми вважаємо, що суд справедливо вирішив у даній справі стати на бік позивача, оскільки не повинні допускатись випадки, при яких підприємства свідомо збагачуються за рахунок обдурення клієнтів та спеціально вносять в договір положення, що ставлять споживача у скрутний стан, несвідомо

для нього самого. Таким чином, йдеться не про порушення принципу рівності, а про його справедливе редагування за допомогою інших засад.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 627 Цивільного кодексу України, сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. На наше переконання, законодавець має на увазі, що засада свободи договору, як одна з базових положень цивільного права, не є абсолютною. У будь-якому разі у правочині мають бути відсутні умови, що суперечать засадам, визначеним у нормі. У вище згаданому судовому рішенні якраз і було продемонстровано те, яким чином здійснюється взаємодія й редагування принципів рівності, свободи договору та справедливості, за допомогою якої ухвалюється об'єктивне судове рішення. З цього можна зробити висновок, що жоден принцип цивільно-правової відповідальності не може існувати сам по собі через певну однобічність змісту, тому він набуває важливого значення лише при застосуванні поруч з іншими засадами.

Засада добросовісності також відіграє важливу роль у цивільно-правовій відповідальності. Зокрема, ще до укладення правочину добросовісною поведінкою є взаємний обмін усіма потрібними для сторін відомостями. Під час укладення – не вводити іншу зі сторін в оману з приводу умов. При виконанні потрібно уникнути зловживання правами та добросовісно виконувати власні зобов'язання. У випадку порушення правочину добросовісним було би з власної ініціативи все ж виконати зобов'язання чи не вдаватись до нечесних вчинків під час розгляду справи у суді, зокрема, до затягування [43, с. 89-90].

Наступним важливим принципом цивільно-правової відповідальності є *справедливість*. Вона виражається в тому, що завдяки побудові матеріальних, процесуальних норм та судової практики на засадах справедливості досягається гармонія у відносинах усіх суб'єктів, баланс між індивідуальними та колективними інтересами, функціонування на основі поваги до гідності та честі особи [44, с. 59]. До прикладу, не відповідають цій засаді положення правочину, при яких є санкції

за порушення договору для першої зі сторін, проте водночас відсутні для другої [43, с. 90].

Найбільш яскраво принцип справедливості втілюється у підставах і обставинах настання відповідальності, умовах розрахунку суми відшкодування потерпілій особі. За цими критеріями можна прослідкувати, наскільки законодавство та судові прецеденти відповідають засадам справедливості [44, с. 54]. Виникає потреба використовувати принцип справедливості у випадках тлумачення судами оціночних термінів чи деяких обставин справи. При чому, коли питання, що розглядається судом, є широким, тоді одразу з'являється необхідність для аналізу обставин справи на предмет дотримання засад справедливості [44, с. 57].

Продовжуючи тему принципу справедливості, хочемо навести у приклад одну судову справу, за результатами розгляду якої Шосткинським міськрайонним судом Сумської області було прийняте рішення від 19 вересня 2019 року. Дочка подавала позов на власну матір з вимогою моральної компенсації в 500 тисяч гривень. Як зазначила позивачка, мати змушувала її в дитинстві до домашньої роботи, підносити важкі речі, через що у неї з'явилися проблеми зі спиною. Більш того, вона посилювалась в мотивуванні суми компенсації на те, що матір часто приходить до неї в гості без попередження, чим заважає налагоджуванню особистого життя, відмовляється сидіти з онукою. На думку позивачки, через матір у неї вкрали заощадження, бо та радила тримати заощадження вдома. Звісно, суд повністю відмовив їй у позові [45]. Зрозуміло, що у разі задоволення таких вимог порушувався би принцип справедливості, оскільки в даному випадку недотримана співмірність між шкодою та компенсацією, що вимагається. Більш того, не прослідковується причинного зв'язку між діями матері та проблемами у житті доньки, а наявність моральної шкоди навряд чи могла би бути якимось чином доведена. У даному випадку постає питання ще й про відповідність такої вимоги моральним цінностям нашого суспільства, що також є, на нашу думку, одним із елементів принципу справедливості.

З огляду на цю судову справу, можна констатувати, що найбільшої актуальності набувають вище згадані принципи при вирішенні справ, пов'язаних із завданням особі моральної шкоди. Адже в такому випадку суд оцінює не тільки немайнові цінності людини, а й критерії добросовісності та справедливості [46, с. 27]. Завдяки цим засадам визначається рівень важкості правопорушення з позиції моральних засад соціуму і співмірність правопорушення сумі компенсації для потерпілого. За допомогою принципу розумності, суд досліджує, наскільки небезпечним є неправомірне діяння винної особи із огляду нівелювання основних засад цивільно-правової відповідальності та яка сума компенсації потерпілому буде справедливою за даних обставин справи [46, с. 27].

Зокрема, справедливою вважається така компенсація, яка відновлює майновий стан кредитора та одночасно не призводить до того, що боржник знаходиться у вкрай скрутному майновому стані, небезпечному для його життя. В будь-якому випадку, сума компенсації має порівнюватись з розміром фактичної шкоди. Так принцип справедливості захищає інтереси боржника, який міг з необережності укласти договір з умовою про надто високі санкції [44, с. 59-60].

Одним із складових засади справедливості є те, що притягувати до відповідальності можливо лише того, хто власне здійснив правопорушення. У цивільно-правовій відповідальності є відступлення від даного правила щодо відповідальності за шкоду, яка була нанесена дітьми [2, с. 388]. Так, згідно з ч. 1 ст. 1178 Цивільного кодексу України, шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, - якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. В трактуванні даної норми погоджуємось з поглядами С. Я. Ременяка, який стверджує, що «підставою притягнення батьків (осіб, що їх замінюють) до цивільної відповідальності за правопорушення, вчинені малолітніми дітьми, виступає їх власне правопорушення, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання покладених на них законом обов'язків по

належному вихованню дітей та нагляду за ними» [47, с. 16]. Таким чином, вище згадану норму не можна назвати такою, що порушує засаду справедливості, а саме в контексті такого принципу, як індивідуальної відповідальності. Однак в аспекті питання, що розглядається, цей випадок можна назвати своєрідним винятком із такої засади.

Дотичною із принципом справедливості є *законність*. Її суть полягає в наступному: у правовідносинах обов'язковою умовою є неухильне додержання учасниками нормативно-правових актів. Законність гарантується державним апаратом легального примусу та залежить від політичної ситуації в країні [11, с. 73]. В контексті цивільно-правової відповідальності законність виражається у такому: підстави притягнення осіб до відповідальності мають відповідати закону; заборона свавілля; державні органи не мають виходити за межі своєї компетенції [12, с. 155].

Ще однією важливою характеристикою цивільно-правової відповідальності є засада *відшкодування шкоди в повному розмірі*. Щоб ця засада виконувалась, розмір понесених збитків повинен відповідати масштабу понесеної правопорушником відповідальності в цивільному праві [12, с. 155-156]. Відповідно до ч. 1 ст. 1166 Цивільного кодексу України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала.

Однак не завжди відповідальність в цивільному праві є повною. Зокрема, згідно з ч. 4 ст. 1193 Цивільного кодексу України, суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину. Таким чином судова практика відновлює рівність між сторонами, яка може бути порушена через різний майновий стан осіб, що сприяє досягненню справедливості. Як приклад можна навести рішення Балтського районного суду Одеської області від 2 квітня 2020 року. Суд зменшив розмір майнової компенсації у два рази з відповідачів за те, що вони незаконно вирубали кілька дерев. Було враховувано те, що у одного

відповідача є чотири дитини, яких він матеріально забезпечує, а інший відповідач – пенсіонер та, крім цього, має серйозні проблеми з серцем [48]. Суть відступлення від принципу повного відшкодування шкоди полягає в тому, що при присудженні повної суми компенсації боржник не зможе оплатити її або не зуміє після сплати усіх платежів вести гідний спосіб життя. Тому, в даному випадку засада справедливості щодо розміру компенсації і є тим механізмом, який враховує зазначені обставини та є важелем справедливого судового рішення, що не образить жодну зі сторін.

Отже, функції та принципи цивільно-правової відповідальності не є суто доктринальним напрацюванням: вони повною мірою реалізуються в нормативно-правових актах та судовій практиці. Особливу роль відіграє відновлювальна функція, яка в сукупності з принципами цивільно-правової відповідальності покликана здійснювати редагування засад рівності сторін, свободи договору, повного відшкодування шкоди з метою досягнення справедливості. Адже принципи можуть об'єктивно відображати реальність та сприяти знаходженню істини лише у випадку їх взаємодії між собою. На підставі аналізу судової практики варто зазначити, що необхідним є вироблення Пленумом Верховного Суду загальної позиції щодо того, в яких рамках повинні застосовуватись принципи цивільно-правової відповідальності з огляду на важливість оцінки всіх обставин справи крізь призму таких принципів.

* * *

Підсумовуючи, слід зазначити, що закріплення поняття цивільно-правової відповідальності на законодавчому рівні не є доцільним. На підставі аналізу доктрини можливо розрізнити три основні підходи до розуміння відповідальності в цивільному праві: 1) як обов'язок винуватця понести втрати певного характеру; 2) як правові відносини між потерпілою особою та винуватцем; 3) як покарання для винуватця за завдану шкоду. Найвдалішим є розкриття за допомогою терміну «обов'язок».

Під час дослідження договірної цивільно-правової відповідальності крізь призму форм такої відповідальності постає проблема відсутності у осіб можливості отримати відшкодування моральної шкоди за порушення положень договору. Така позиція порушує засаду справедливості.

Розрізняємо такі функції цивільно-правової відповідальності, як регулятивна, відновлювальна, охоронна, превентивна, інформаційна та багато інших. Серед принципів особливу роль у цивільній відповідальності відіграють засади розумності, добросовісності, справедливості, законності та відшкодування шкоди у повному розмірі.

На підставі вивченої судової практики вдалим рішенням видається прийняття Пленумом Верховного Суду вказівок з застосування принципів відповідальності судами. Аналіз судової практики свідчить й про те, що за допомогою компенсаційної функції з одночасним застосування принципів відповідальності, редагуються певні засади та досягається справедливість.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ НАСТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД НЕЇ

2.1. Цивільне правопорушення як підстава настання відповідальності у цивільному праві

В контексті цивільно-правової відповідальності дуже важливим питанням є з'ясування підстав настання такої відповідальності. З розуміння підстав цивільної відповідальності, як і з приводу більшості явищ цивільного права, немає однозначних поглядів серед дослідників. Традиційно, під підставою юридичної відповідальності розуміють «склад правопорушення — це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність» [2, с. 363]. В такий склад включають «об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону правопорушення» [2, с. 363].

Деякі цивілісти пішли традиційним шляхом і через призму цих чотирьох складових розглядають і цивільне правопорушення. Зокрема, таку думку розділяє А. О. Дутко, яка зазначає, що «юридична конструкція складу цивільного правопорушення включає об'єкт правопорушення (ст. 1 ЦК України), суб'єкт правопорушення (ст. ст. 2, 33, 52, 96, Глава 11 ЦК України), об'єктивну сторону (ст. ст. 22, 23, 610, 623, 624 ЦК України) та суб'єктивну сторону правопорушення (статті 614, 1172, 1174 ЦК України)» [49, с. 111-112]. Ми вважаємо, що розкривати цивільне правопорушення через категорію складу по аналогії із кримінальним правом не є доречним з огляду на наступні аргументи.

Під об'єктом правопорушення зазвичай розуміють «охоронювані нормами права суспільні відносини, соціальні блага, права і законні інтереси суб'єктів права, природне становище тощо, яким при здійсненні правопорушення заподіюється шкода» [4, с. 462]. Зокрема, об'єктом у відносинах щодо завдання потерпілому

моральної шкоди називають нематеріальні цінності, а також засади справедливості і добросовісності [50, с. 219].

Слушними є аргументи В. М. Парасюка з приводу того, що об'єкт не є однією з підстав настання цивільно-правової відповідальності та частиною складу правопорушення. Річ в тім, що об'єктом в цивільному законодавстві є відносини у соціумі, які перебувають в нормальному стані, навіть попри завдання збитків потерпілому. У свою чергу, у разі вчинення кримінально караного діяння, утворюються відносини, які шкідливі для усього суспільства та які потрібно захищати від зазіхань. Дослідник вважає, що варто констатувати наявність об'єкта, однак, водночас, зрозуміти, що його наявність в складі правопорушення є, скоріш за все, факультативною ознакою [51, с. 125].

Суб'єктом правопорушення в класичному розумінні є «фізична або юридична особа, що вчинила правопорушення і є деліктоздатною, тобто має здатність нести юридичну відповідальність» [4, с. 462]. Викликає сумнів також обов'язковість такої ознаки складу, як суб'єкт правопорушення, через відсутність для цього практичної користі. Так, ознака суб'єкта є обов'язковою в кримінальному праві, оскільки вона справляє ефект на факт і міру кримінальної відповідальності. У цей же час, відповідно до цивільного законодавства, суб'єкт характеризується неправомірною поведінкою і завданими збитками, які мають вагоміший за суб'єкта правопорушення вплив у разі виникнення цивільно-правової відповідальності. За кримінальним законодавством відповідальність не настає через, зокрема, неосудність винуватця. У разі, якщо в цивільному праві нанесення збитків вчинила недієздатна особа, шкода все одно має бути відшкодована, просто іншим суб'єктом [51, с. 125].

Таким чином, у цивільній відповідальності не завжди збігається той, хто заподіює шкоду із тим, хто несе відповідальність. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 1184 Цивільного кодексу України, шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Відповідно до ч. 1 ст. 1178 цього ж акту, шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла

чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, - якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Отже, як мінімум два елементи традиційного складу уже не можуть вважатись такими, що мають вагоме значення для цивільного правопорушення, що спричиняє необхідність відійти від кримінальної доктрини у цьому питанні.

Лунають цікаві пропозиції взагалі не вживати такий термін, як склад правопорушення, так як він не відповідає природі цивільного права, адже наукові здобутки щодо складу правопорушення з'явилися саме із підвалин кримінального права [52, с. 241]. У свою чергу, С. А. Загородній, не заперечуючи специфіку цивільної відповідальності, все ж схиляється до «концепції складу цивільного правопорушення як загальної і єдиної підстави цивільно-правової відповідальності» [53, с. 229]. Вчений просто редагує склад, відмовившись від традиційних чотирьох частин та наводить такі підстави, як «1) протиправні дії боржника; 2) наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора; 3) наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, що виникли у кредитора; 4) вина боржника» [53, с. 229]. Ми вважаємо, що поняття «складу цивільного правопорушення» не є доцільним у цивільному праві ще й з огляду на небезпеку сплутування з кримінальною доктриною. Крім цього, дане поняття є необхідним з точки зору кримінального права саме для здійснення правильної кваліфікації, з огляду на державний осуд, небезпеку для соціуму, в той час як цивільна відповідальність є більш приватним явищем та в переважній більшості стосується конкретних двох сторін.

Вважаємо обґрунтованою позицію І. С. Канзафарової, що ставить під сумнів ознаку єдності елементів складу правопорушення в цивільному праві. На її думку, оскільки для настання відповідальності у деяких випадках не потрібен повний склад цивільного правопорушення, то недоречно говорити про єдність. Як приклад наводиться можливість відповідальності без наявності вини [52, с. 239].

Деякі дослідники заперечують наведені вище аргументи тим, що при відсутності якогось з елементів складу, йдеться про усічений склад правопорушення, по аналогії з кримінальним правом [52, с. 242]. Однак ця теза також спростовується опонентами. Усічений склад використовується в кримінальному праві законодавцем у випадках, коли потрібно захистити якусь сферу суспільних відносин. Зокрема, злочин бандитизму є завершений на стадії готування – створення банди. У той же час, склад даного правопорушення є повним та вміщає всі чотири елементи складу злочину. Тому категорія усіченого складу навряд чи спроможна для використання як аргумент прихильників розгляду складу правопорушення як єдиної підстави цивільно-правової відповідальності [52, с. 242].

У Постанові Верховного Суду від 02 жовтня 2019 року зазначено: «суд самостійно встановлює наявність чи відсутність складу цивільного правопорушення» [54]. З цього можна зробити висновок, що самі судді не замислюються про доречність використання даного терміну, що зумовлює таке використання і нижчестоящими судами. У той же час, в Цивільному кодексі України поняття «склад правопорушення» застосовується виключно до злочину (ч. 5 ст. 1176; ч. 3 ст. 1191).

Вимога про наявність усього складу суспільно-небезпечного діяння покликана сприяти ефективності розслідування та індивідуальності санкції. В свою чергу, відповідальність в цивільному праві характеризується майновою ознакою та не прив'язується до конкретного суб'єкта [52, с. 242]. Слушними можна вважати думки науковців, що склад не є таким важливим саме для цивільної відповідальності. Вони застерігають про небезпеку перенесення кримінальної науки на цивільну: в такому випадку стираються кордони між цими галузями права. Більш того, таке явище є шкідливим з позиції вивчення аспектів цивільної відповідальності [52, с. 242-243]. Ми підтримуємо таку точку зору та вважаємо, що цивільному праву варто почати йти самостійним шляхом у даному питанні.

Загалом, виділяють фактичну, юридичну та процесуальну підстави настання юридичної відповідальності. Фактичною є правопорушення, юридичною –

порушення нормативних приписів, а процесуальною – акт, в якому передбачена санкція для порушника [2, с. 377-378]. Серед науковців розрізняють дві концепції щодо розуміння підстав відповідальності. Прибічники вузької концепції вважають, що наявність тільки фактичної підстави достатня для настання відповідальності. На думку прибічників широкої концепції, не можна обмежуватись тільки фактичною підставою: виділяють також юридичну, а деякі науковці – ще і процесуальну. По своїй суті обидві концепції не є протилежними, просто прибічники першої концепції у фактичну підставу вкладають три елемента – юридичну, процесуальну і, нарешті, фактичну частину. У свою чергу, прибічники широкої концепції розглядають ці поняття окремо [55, с. 41-42]. Ми ні в якому разі не заперечуємо проти наявності юридичної чи процесуальної підстави, проте у даній роботі сконцентруємо увагу на самій фактичній підставі – цивільному правопорушенні.

Ми погоджуємось з дослідниками, які визначають такі умови настання цивільно-правової відповідальності, як «протиправність поведінки правопорушника; наявність негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено; причинний зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника та негативними наслідками; вина правопорушника» [19, с. 83]. Для того, щоб застосувати до особи заходи цивільної відповідальності, мають бути наявні усі умови одночасно. Однак у певних випадках для притягнення особи вистачить і трьох умов. Зокрема, у цивільному праві можлива відповідальність без вини (суб'єктивної сторони) [21, с. 205].

У сфері права під поведінкою розуміють вольові діяння осіб, які визначені нормативними приписами та тягнуть за собою певні правові наслідки. Поведінка є засобом вираження свободи людини у правовій державі. За її відсутності не знаходили би реалізації права людей та правовідносин не існувало би в принципі, адже протиправна поведінка спричиняє появу охоронних відносин, а правомірна – регулятивних [4, с. 449].

Для того, що зрозуміти, яка поведінка є протиправною по своїй суті, її потрібно відмежувати від правомірної. Серед рис правомірної поведінки Г. В. Свириденко розрізняє наступні:

1. Поведінка є правомірною, коли здійснюється з дотриманням нормативних приписів.

2. Завдяки правомірній поведінці здійснюється охорона інтересів суспільства.

3. Через правомірну поведінку знаходить свій прояв правова свідомість людини [56, с. 106].

Отож, першою умовою настання цивільно-правової відповідальності є *протиправна поведінка (діяння)* правопорушника. Це дія або бездіяльність, що характеризуються волею особи, передбаченням наслідків власного діяння та наявністю певних цілей [51, с. 125]. Під протиправною бездіяльністю, у свою чергу, розуміють нездійснення якихось дій, які особа була зобов'язана здійснити в силу закону чи правочину та на вчинення яких у неї була можливість. Зобов'язання для здійснення цих дій містяться в нормативно-правових актах, правочинах між сторонами або обумовлюються професійними функціями особи [51, с. 125].

Заслужовують на увагу наступні ознаки протиправної поведінки. По-перше, така поведінка несе в собі небезпеку для суспільства. В юридичному сенсі ця загроза знаходить свій прояв у порушенні прав особи, а в матеріальному сенсі – у завданні потерпілому шкоди. По-друге, протиправна поведінка вчиняється із недотриманням нормативних приписів або положень правочину. По-третє, зазначена поведінка диктується волею та свідомістю людини в момент її здійснення. По-четверте, виражається у дії чи бездіяльності правопорушника. Наміри, що не знайшли вираження назовні, не є караними. По-п'яте, загальною умовою протиправної поведінки є вина правопорушника, тобто ставлення до власного вчинку та його результатів. Останньою ознакою є караність, тобто обов'язок винуватця понести тягар покарання [4, с. 458-459].

Варто відмітити, що не є протиправною поведінкою думки, бажання, цінності особи, що не виражаються у її поведінці. Через відсутність будь-якого вияву над ними неможливо встановити нагляд, навіть попри їх шкідливість. Поведінка особи, яка порушує не закон, а моральні чи інші види соціальних правил, є шкідливою для

суспільства, однак не є протиправною, оскільки за таку поведінку не передбачена юридична відповідальність [2, с. 377].

Інколи можливий склад цивільного правопорушення без ознаки протиправності поведінки [50, с. 219]. До прикладу, суд може вирішити стягнути моральну шкоду з правопорушника, яка була нанесена потерпілій особі за умов крайньої необхідності або у випадках завдання такої шкоди під час виконання правопорушником його публічних обов'язків [50, с. 219]. З іншого боку, на думку В. П. Присяжнюка, «при визначенні специфіки деліктних зобов'язань слід виходити із презумпції, що всяке завдання шкоди є протиправним доти, доки не буде доведено зворотне» [57, с. 12].

Від протиправної поведінки потрібно відрізнити зловживання правом. При зловживанні правом особа здійснює вчинки, що є шкідливими для соціуму, проте не заборонені законом. Зловживаючи правом, особа реалізовує право, яке дійсно їй належить, однак таке використання суперечить суті права і спричиняє негативні наслідки для суспільних відносин. У той же час, немає конкретних правових норм, які б ця особа порушила. Відповідальність за зловживання правом виникає лише у випадку визначення факту такого зловживання. Факт зловживання важко піддається доведенню, оскільки ззовні поведінка особи виглядає такою, що є в рамках закону. Однак у той самий час потерпіла особа відчуває себе безпорадною. Держава повинна здійснювати усі можливі заходи, спрямовані на превенцію зловживання правом [4, с. 454-456].

Ми підтримуємо позицію науковців стосовно того, що термін «зловживання правом» погано розкриває суть даного явища [12, с. 241]. Так, особа реалізує свої права шляхом використання тих можливих способів поведінки, які мають деякі межі. Зловживаючи правом, людина виходить за межі здійснення власних прав і цим самим втручає у права інших людей. Зовні може здатись, ніби особа просто реалізує свої права, однак насправді вона ще й порушує свободи інших. Оскільки законодавством передбачено кордони правомірних діянь, то усе інше можна вважати неправомірним. Адже реалізація жодного з прав не може містити для особи змогу притіснити права інших членів соціуму [12, с. 240-241]. Так, згідно з

ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України, не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. На нашу думку, в законодавстві не повинні допускатись випадки легального порушення прав інших осіб, якими і є зловживання правом.

Звернемося до зарубіжного досвіду в цьому питанні. До прикладу, у США зловживання правом прирівнюється до делікту. Американським правом передбачений особливий вид делікту – «nuisance», що перекладається як «зловредність» (*переклад І. С. Канзафарової*), яка буває публічною і приватною [12, с. 242]. Під публічною розуміють діяння, наслідком якого є прикромці, завдані людині як частині соціуму під час здійснення її інтересів. Цей вид делікту регулюється кримінальним законодавством. Приватною вважають порушення прав, пов'язаних з власністю на землю. Наприклад, розміщення на землі хімікатів, що є небезпечними або споруд, через які власникам сусідніх земельних ділянок важко стає використовувати свою земельну ділянку. Для отримання відшкодування, потрібно заявити деліктний позов. Якщо суд встановить факт зловредності, то може присудити потерпілій особі відшкодування збитків, право власноруч розібратися із зловредністю або зобов'язання правопорушника не здійснювати зловредність надалі [12, с. 242-243]. Як ми бачимо, в законодавстві можливо закріпити дієві механізми із охорони прав осіб від зловживання.

В такому випадку виникає необхідність розглянути, чи містяться у зловживанні правом усі умови настання цивільної відповідальності. Шкода при зловживанні правом наноситься, оскільки вона мала би існувати для того, щоб з'явився обов'язок для її компенсації. В протилежному випадку можна говорити про відсутність передумови для появи делікту. Щодо протиправності, з одного боку можна говорити про її відсутність, оскільки, зловживаючи правом, людина реалізує справді надане їй право. Однак, при зловживанні особа не дотримується основних принципів права, зокрема, добросовісності. Тому, в принципі, таку поведінку можна назвати протиправною. Причинно-наслідковий зв'язок має бути присутній, оскільки не може йти мова про делікт у випадку відсутності зв'язку між зловживанням правом і завданою шкодою. Вина особи теж присутня і можлива в

усіх формах. Можна зазначити, що потенційно зловживання правом може тлумачитись як делікт лише при наявності у протиправній поведінці правопорушника підстав для настання цивільно-правової відповідальності [58, с. 136-137]. З огляду на вище наведені аргументи вважаємо логічними пропозиції дослідників «розглядати шикану саме як делікт, а положення щодо «зловживання правом в інших формах» ... – виключити» [12, с. 243].

Також варто розуміти різницю між протиправною поведінкою і об'єктивно протиправними вчинками. Під об'єктивно протиправними діями розуміють вчинки, які є шкідливі для суспільства та викликають негативну реакцію з боку держави, однак не містять складу правопорушення [4, с. 456]. В таких діях немає суб'єкта чи вини та є переважно тільки об'єктивні ознаки – шкідливість. Наприклад, якщо особою, яка нанесла шкоду, є малолітня дитина, то таке діяння не вважається правопорушенням, однак відповідальність все одно будуть нести її батьки чи опікуни [4, с. 456-457].

«Проявами (видами) об'єктивно протиправного діяння є: 1) безвинне діяння (у складі правопорушення відсутня суб'єктивна сторона); 2) діяння недієздатного суб'єкта (у складі правопорушення немає такого його елемента, як суб'єкт правопорушення)» [59, с. 26]. Порівняно з іншими галузями права, лише у цивільному за такі діяння все одно настає відповідальність [59, с. 26]. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 1174 Цивільного кодексу України, шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи. Відповідно до ч. 1 ст. 1184 Цивільного кодексу України, шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Докладніше питання безвинної відповідальності ми будемо аналізувати

пізніше, в аспекті розгляду вини як умови настання цивільно-правової відповідальності.

Другою умовою настання цивільно-правової відповідальності є наявність негативного результату, тобто *шкоди*. Шкода – це «зменшення або втрата (загибель) певного особистого чи майнового блага» [21, с. 203]. Із норм Цивільного кодексу України прослідковується наявність двох видів шкоди – майнової та моральної [27].

Науковці вже досить довгий час дискутують з приводу співвідношення понять «шкода» та «збитки». Непослідовність цивільного законодавства тільки сприяє наявності таких дискусій. Як слушно стверджує В. П. Присяжнюк, в Цивільному кодексі України «у п. 3 ч. 2 ст. 11, а також у ст. 1166 ЦК України законодавець ототожнює збитки та шкоду, позначаючи їх лише терміном «шкода». У ст. ст. 22 і 23 ЦК України вказані терміни розмежовуються. У ст. 1192 використовується лише термін «збитки». У п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України законодавець узагалі вказує на наявність «відшкодування збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди». Така непослідовність у термінології призводить до змішування на практиці категорій «збитки» та «майнова шкода»» [57, с. 9].

Відповідно до ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України, збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

«Крім розподілу збитків на реальні збитки та упущену вигоду, вітчизняні фахівці залежно від характеру причинного зв'язку розрізняють збитки прямі та непрямі. Останні не відшкодовуються» [12, с. 247]. Відповідно до ч. 2 ст. 623 Цивільного кодексу України, розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором. Таким чином, факт наявності збитків, а також їх розмір повинні доводитись потерпілим.

Не можна заперечувати те, що збитки мають одночасно як юридичний, так і економічний характер. Економічний характер проявляється в тому, що збитками є погіршення матеріального стану, яке не спричинене діями осіб, внаслідок яких у них з'являється зобов'язання щодо відшкодування. Однак юридичний характер є не в усіх майнових збитках. Юридичний характер виникає тільки тоді, коли в потерпілої особи з'являється право домогатися їх відшкодування від правопорушника [60, с. 11].

Спірною є позиція О. С. Іоффе, який стверджує, що «збитки – самостійне поняття по відношенню до поняття шкоди, що застосовується в матеріальному чи соціальному сенсі. Їх потрібно визначати не за допомогою категорії шкоди, а самостійно, як будь-які негативні наслідки майнової сфери» [15, с. 100]. Ми вважаємо, що для цілей відповідальності ці два терміни мають розглядатись у взаємозв'язку. Науковець також виділяє економічний та юридичний характер у збитків [15, с. 100]. Говорячи про юридичний характер, «з цієї точки зору збитки – це не будь-які, а лиш ті негативні наслідки, яких було завдано особі в результаті неправомірної поведінки іншої» [15, с. 100].

Ми підтримуємо погляди М. П. Дончика, що збитки є значно вужчим поняттям, аніж шкода. Річ у тім, що шкода може мати не тільки матеріальний, а також й нематеріальний характер. У свою чергу, відшкодування збитків здійснюється в майновому вираженні. При нанесенні збитків об'єктом посягання є тільки майно, а шкоду можливо нанести фізичному чи психічному здоров'ю потерпілого, його репутації. Шкоду можливо відшкодувати шляхом безпосередньої сплати збитків, а також в натурі, тобто за допомогою ремонту чи передачі тотожної речі [61, с. 33].

Зважаючи на велику кількість дискусій з цього приводу та не надто вдалого розмежування збитків та шкоди в Цивільному кодексі України, І. С. Канзафарова пропонує внести зміни до нього, встановивши наступну дефініцію збитків. «Збитки – це грошове вираження майнової шкоди. Вони підлягають відшкодуванню у разі неможливості, недоцільності або відмови потерпілого від відшкодування шкоди в натурі» [12, с. 246-247]. Пропонується також, з урахуванням нового поняття

збитків, внести зміни до наступних понять. «Реальні збитки – це грошове вираження втрат, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрат, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Упущена вигода – це грошове вираження доходів, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене» [12, с. 247]. Ми вважаємо, що така пропозиція дослідниці є обґрунтованою, оскільки відповідає співвідношенню цих понять та внесе ясність як в законодавство, так і в наукові суперечки.

Відповідно до ч. 2 ст. 23 Цивільного кодексу України, моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Щодо моральної шкоди, під цим терміном розуміють втрату особистих благ через фізичні чи моральні муки, що нанесені потерпілому діяннями іншої особи. Фізичними муками є біль, порушення в організмі, емоційні перевороти чи інші негативні зміни в здоров'ї особи. Варто додати, що фізичні муки не є фізичною шкодою. Фізична шкода – це ураження тканин чи органів людини з боку зовнішніх чинників. Моральні муки виражаються через приниження, страх, неприємні переживання особи у зв'язку із загибеллю рідних, звільнення з місця роботи, порушення прав і тому подібне [62, с. 197].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», «особа (фізична чи юридична) звільняється від відповідальності по відшкодуванню моральної шкоди, якщо доведе, що остання заподіяна не з її вини» [63]. Щодо

останньої судової практики із даного питання, то у Постанові Верховного Суду від 15 квітня 2020 року міститься наступне: «з огляду на презумпцію вини завдавача шкоди (частина друга статті 1166 ЦК України) відповідач звільняється від обов'язку відшкодувати шкоду (у тому числі і моральну шкоду), якщо доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого» [64]. З наведеного можна зробити висновок, що судовою практикою встановлена презумпція наявності вини у особи, що нанесла моральну шкоду.

Однак варто додати, що «право на компенсацію моральної шкоди виникає не автоматично при вчиненні заподіювачем шкоди будь-яких неправомірних діянь, а за умови доведення потерпілим, в чому саме полягають моральні страждання і які втрати немайнового характеру вони спричинили» [65, с. 181]. Дійсно, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» наведені вимоги до того, що має встановлюватись у судовому засіданні: «суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору» [63]. Тобто, презумпція вини буде спрацьовувати лише тоді, коли буде, як мінімум, доведено наявність такої шкоди.

Цивільним законодавством передбачено, що сума компенсації моральної шкоди встановлюється з огляду на характер делікту, ступінь моральних хвилювань, вини правопорушника, а також те, чи наявні утруднення для потерпілої особи у застосуванні власних здібностей. При цьому мають бути дотримані критерії справедливості й розумності. Однак вимоги цих принципів є настільки абстрактними, що неможливо визначити хоча б якусь формулу для розрахунку суми компенсації. Сталу судову практику з цього питання теж важко дослідити, оскільки кожна справа містить свої індивідуальні обставини. Однак засаду справедливості можливо тлумачити таким чином, щоб сума відшкодування у подібних справах не занадто вирізнялась між собою [50, с. 220].

По логіці речей, в мотивувальній частині рішення мали би зазначатись аргументи, якими керувався суд при розрахунку компенсації. Однак часто їх немає. Варто підкреслити, що сума моральної компенсації не перебуває в залежності від суми матеріальної компенсації і того факту, чи є матеріальна компенсація взагалі. Проте суд може врахувати це та зменшити розмір моральної компенсації [50, с. 220].

Цікавою в цьому аспекті є рішення Оболонського районного суду міста Києва від 05 грудня 2014 року. Позивач вимагав компенсувати моральну шкоду через неякісне здійснення стоматологічної послуги без ліцензії. Встановлені в стоматологічній клініці зубні протези протягом 5 місяців завдавали болю та відчуття дискомфорту позивачу. Згодом у клініці зізнались, що частково встановили не ті зубні протези, які були обумовлені сторонами. Протягом цього часу позивачеві довелося відчувати біль та витратити кошти на інші стоматологічні процедури. Експертиза визначила прямий зв'язок між погано виконаними послугами та скаргами позивача. Суд вирішив справу на користь позивача на присудив йому 40 тисяч гривень моральної компенсації. Суд зазначив, що позивач тривалий час відчував біль та відчай, хвилювання, а зазначені обставини змусили позивача шукати іншу клініку, а також юриста, що спричинило вимушені зміни в житті позивача [66].

Рішенням Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 18 лютого 2020 року було присуджено позивачу моральну компенсацію в 1 мільйон гривень через протиправні діяння слідчих [67]. Суд наступним чином аргументував таку значну суму компенсації: «позивач внаслідок дій та тривалої бездіяльності з боку правоохоронних органів зазнав душевних страждань, а неспроможність передбачених законом процедур забезпечити йому захист законних прав за вісімнадцять років досудового розслідування кримінального провадження породжує недовіру до держави в цілому та призводить до відчуття безсилля, приниження гідності людини у боротьбі з процедурами, що наповнені лише формальним змістом, необхідністю витратити додаткові зусилля на подолання таких штучно створених перешкод шляхом судового захисту їх прав» [67]. На

підставі аналізу судової практики можна помітити, що встановлення наявності, розрахунок моральної шкоди є індивідуальними в кожній справі. Найголовнішим критерієм наявності такої шкоди видається порівняння життя та емоційного стану особи до та після протиправних дій стосовно неї.

Третьою умовою настання цивільно-правової відповідальності є наявність *причинно-наслідкового зв'язку між неправомірним діянням та шкодою*, завданою потерпілій особі цим діянням. У цьому випадку причиною шкоди має бути неправомірний вчинок правопорушника [21, с. 204].

Правильне встановлення причинно-наслідкового зв'язку є дуже важливим. Саме за допомогою пошуку зв'язку між неправомірним діянням правопорушника і нанесеною шкодою утверджується засада справедливості санкції, до якої буде притягнений правопорушник. Із знаходженням причини та наслідку неправомірної поведінки встановлюється конкретний суб'єкт правопорушення, а також відбувається уникнення можливості притягнення до відповідальності особи через діяння кредитора чи інших осіб. Одночасно досліджується розмір понесених потерпілим втрат, який безпосередньо впливає на суму відшкодування для потерпілої особи [46, с. 26].

У свою чергу, визначення суб'єкта правопорушення і суми компенсації зумовлює визначення різноманітних чинників, які впливали на порушені права особи та негативні результати дії таких чинників. Наприклад, форс-мажори, непереборні зовнішні події, певні вчинки правопорушника і тому подібне. Зокрема, у випадку завдання майнової шкоди, повинен бути вивчений її взаємозв'язок із конкретною поведінкою правопорушника. Таким чином виконується засада розумності цивільно-правової відповідальності, адже, передусім, під час з'ясування причинності робиться акцент на тих речах і умовах, які є зрозумілими пересічній людині [46, с. 26].

Однією із концепцій розуміння причинно-наслідкового зв'язку є теорія рівноцінних умов, прибічники якої, зокрема, Л. Д. Донська, вважають, що «той чи інший чинник треба визнавати причиною даного наслідку, якщо виключення в думці цього чинника із загального ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків

виключає настання даного наслідку» [68, с. 8]. Правильними видаються доводи С. Р. Багірова, який пропонує звернути увагу також на «зумовлюючий зв'язок», тобто той, що безпосередньо не веде до негативних наслідків, проте створює нагоду виникнення таких наслідків [69, с. 11]. На нашу думку, найоптимальнішим підходом до визначення причинного зв'язку в цивільному праві є поєднання наведених поглядів Л. Д. Донської та С. Р. Багірова, адже таким чином можна: з одного боку, не притягувати до відповідальності особу, діяння якої не могло впливати на кінцевий негативний результат, що сприяє законності, а з іншого – максимально забезпечити права потерпілої особи, поставивши її під захист від тих обставин, які лише створили можливість виникнення негативних наслідків.

Ми критично сприймаємо концепцію адекватної причинності, згідно з постулатами якої «причиновий зв'язок ... визначався на підставі зіставлення цього діяння з іншими подібними в типових випадках діями. Там, де немає типового (адекватного) причинового зв'язку між діями і наслідком, там немає причинового зв'язку» [70, с. 172]. На нашу думку, кожну особу варто розглядати як унікальну особистість, крізь призму як її характеру та емоційного стану, так і зовнішніх подій, тому недоцільно визначати причинно-наслідковий зв'язок лише на основі аналізу поведінки натовпу та за результатами цього притягувати її до відповідальності.

Тривалий час ведуться дискусії щодо того, який характер має причинно-наслідковий зв'язок: суб'єктивний чи об'єктивний. У цьому питанні нам імпонує точка зору Л. Д. Донської, що зазначає: «визнання причинного зв'язку в праві об'єктивним не повинне доводитись до визнання його природним. Об'єктивність причинного зв'язку означає, що його визначення не може ставитись у залежність від вини, мотивів та цілей особи, про зв'язок дій чи бездіяльності якої з відповідним наслідком йдеться, а також у залежність від суб'єкта, який встановлює наявність причинного зв'язку» [68, с. 6]. Так, ми вважаємо, що для об'єктивного погляду на обставини справи потрібно розділяти вину та причинний зв'язок, оскільки для справедливого рішення по справі варто досліджувати ці поняття окремо, і уже потім робити певний висновок. Наявність вини не повинна означати автоматичної

наявності причинного зв'язку, а небезпека такого трактування завжди існує за його сприйняття крізь призму лише суб'єктивних ознак.

В контексті причинно-наслідкового зв'язку цікавим для аналізу видається рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 08 листопада 2018 року. Позивач вимагала компенсації моральної шкоди через укуси бджіл із пасіки сусіда. Суд відмовив позивачу у компенсації через відсутність між понесеною шкодою та поведінкою її сусіда причинного зв'язку. Суд заявив, що бджіл неможливо приручити чи іншим чином забезпечити їх пересування тільки на пасіці власника. Укуси слід вважати випадковістю, оскільки пасіка облаштована відповідно до норм. Більш того, неможливо довести, що власне бджоли відповідача здійснили зазначені укуси, так як у їхній місцевості наявна пасіка в багатьох осіб [71]. Окремо варто підмітити влучну аргументацію суду з цього питання: «загальновідомою є інформація про те, що бджоли не є свійськими тваринами, а є комахами, не піддаються контролю, або дресируванню з боку їх господаря, а отже не здатні реагувати на його команди, на відміну від свійських тварин, якими господар може керувати. При цьому бджоли є комахами, які здатні долати великі, порівняно з їх розміром, відстані для пошуку їжі, тобто вони не обмежені у пересуванні простором лише свого та сусідських домогосподарств. На думку суду, в розглядуваному випадку, враховуючи всі обставини у справі, а також характер побуту сторін та розміщення їх домогосподарств, можливо зробити висновок, що укуси бджолами позивача мали характер випадковості, або нещасного випадку» [71]. Як вбачається з цієї судової справи, для отримання компенсації недостатньою є лише наявність шкоди. Суд в будь-якому випадку досліджує, чи є зв'язок між цією шкодою та діями того, хто нібито її завдав, що і підтверджує усю важливість питання, що розглядається.

Нормативного визначення терміну причинного зв'язку немає в законодавстві. Наразі Робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи розробляє новий Кримінальний кодекс України [72, с. 62], в який має бути включений розділ «1.3. Роз'яснення термінів кримінального закону» [72, с. 62]. Ми припускаємо, що розробники можуть визначити в акті

поняття причинно-наслідкового зв'язку, як одного з базових в кримінальному праві. Критично ставимось до такої потенційної можливості, оскільки навіть при ідеально сформульованому визначенні завжди є загроза уникнення винних осіб від відповідальності через звуження змісту поняття. Більш того, є дуже багато підходів до розуміння причинного зв'язку, в кожному з цих підходів можна знайти раціональне зерно, проте в переважній більшості вони суперечать між собою. Причинний зв'язок має всебічно та індивідуально розглядатись в кожній окремій справі, лише так можна забезпечити дотримання засад юридичної відповідальності.

В традиційному розумінні складу юридичного правопорушення виділяють, крім вини, такі елементи суб'єктивної сторони, як мета правопорушення, мотив (другорядні елементи). Мотивом є умови, причини, які зумовили виникнення бажання в особи діяти протиправно. Метою називають той небезпечний результат, для здійснення якого особа вчинила правопорушення [4, с. 463]. На нашу думку, вони є несуттєвими та не мають братись до уваги в цивільному праві. По своїй природі, вони необхідні, щоб сприяти вірній кваліфікації злочинів, а також для характеристики окремих видів злочинів в кримінальному праві. У той же час, в цивільному праві мотив й мета можуть охоплюватись виною, оскільки не містять особливих ознак з точки зору відповідальності, а тому їх не варто розглядати.

Отож, четвертою умовою виникнення цивільно-правової відповідальності є наявність *вини*. Виною вважають «психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, виражене у формі умислу чи необережності» [4, с. 463]. Під умислом розуміють «усвідомлення особою протиправності свого діяння, передбачення його шкідливих наслідків і бажання їх настання або, хоча і не бажання, але свідоме припущення настання таких шкідливих наслідків» [51, с. 126].

Необережність в цивільному праві поділяють на просту і грубу. «Проста необережність характеризується тим, що особа не проявляє достатньої завбачливості, яка необхідна за характером і умовами правопорушення. Груба необережність – відсутність у поведінці правопорушника мінімального ступеня

завбачливості, який характерний для будь-якого учасника майнового обороту, чи відсутність взагалі будь-якої передбачуваності й обережності» [51, с. 126].

Згідно з ч. 2 ст. 1166 Цивільного кодексу України, особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. З цієї норми випливає, що в цивільному законодавстві встановлена презумпція існування вини у особи, що вчинила правопорушення. Тобто саме правопорушник повинен доводити, що його вина у даному випадку відсутня.

На думку переважної більшості науковців, склад цивільного правопорушення може бути повним і обмеженим [73, с. 148]. Обмежений склад – це такий, що не містить вини правопорушника. Йдеться про об'єктивний вид відповідальності [73, с. 148]. Найбільшої актуальності положення про відповідальність без вини дістали із виникненням промислового перевороту. Тоді людство почало масово користуватися механізмами, які нелегко було контролювати та які приховували в собі небезпеку для суспільства. Розвиток технологій відкрив проблему безпеки людства. Право кожної особи на безпечні умови життєдіяльності породило необхідність існування об'єктивної відповідальності за нанесену шкоду, тобто відповідальності без вини [73, с. 148].

Відповідно до ч. 5 ст. 1187 Цивільного кодексу України, особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Як ми бачимо, наявність вини не є обов'язковою для притягнення особи до відповідальності за таке діяння. Як слушно зауважує І. В. Бурлака, «при завданні шкоди джерелом підвищеної небезпеки шкода має знаходитися в причинному зв'язку не з поведінкою заподіювача, а із діяльністю, що ставить джерело підвищеної небезпеки; причому така діяльність не симультанна з поведінкою, адже не в будь-який момент часу, коли відбувається «діяльність», має місце одночасно і «поведінка»» [74, с. 15].

Згідно з ч. 2 ст. 1209 Цивільного кодексу України, виготовлювач товару, що є нерухомим майном, виконавець робіт (послуг) звільняються від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або

порушення потерпілим правил користування або зберігання товару, результатів робіт (послуг). Таким чином, законодавцем встановлена безвинна відповідальність і у такому випадку. Зазначені норми, з одного боку, покликані мотивувати виробників впроваджувати нові технології, що будуть більш безпечними для покупців. Проте з іншого боку, через великі санкції до виробників, їм доведеться сплачений штраф додавати у собівартість продукції, від чого, знову ж таки, постраждають покупці. Оптимальним рішенням видається одночасне застосування відповідальності без вини зі здійсненням її страхування [74, с. 9], адже у такому випадку «тягар відшкодування шкоди, завданої без вини, рівномірно розподіляється в часі та між усіма заподіювачами через страхові внески» [74, с. 9].

Не усі науковці позитивно сприймають наявність такої відповідальності. На думку Р. Ю. Заїки, безвинна відповідальність є по своїй суті не відповідальністю, а новим зобов'язанням із компенсації збитків на підставі закону [75, с. 12]. «Мета законодавця - не покарати правопорушника, а поновити порушені права потерпілого, тому, за відсутності вини особи, мова повинна йти не про відповідальність перед потерпілим, а про один із елементів компенсаційного механізму, прямо передбаченого зобов'язальним правом» [75, с. 12].

У свою чергу, І. С. Канзафарова вважає безвинну відповідальність такою, яка не відповідає zasadі справедливості [12, с. 164]. На нашу думку, засада справедливості в цивільному праві повинна розглядатись у комбінації з компенсаційною природою цивільно-правової відповідальності. Тому, з огляду на високу потенційну можливість завдання шкоди, розумним є передбачення в певних випадках неповного складу для настання цивільно-правової відповідальності.

З-поміж усіх теорій з пояснення відповідальності без вини, найбільш раціональним видається підхід, запропонований І. В. Бурлакою: «покладання на особу обов'язку виправити шкоду, завдану без її вини, має засновуватися на комплексному аналізі різноманітних факторів, таких як істотна нерівновага у становищі потерпілого і заподіювача; відсутність повного контролю з боку заподіювача над тією діяльністю, яку він здійснює і яка створює підвищену небезпеку для оточуючих; висока ймовірність випадкового спричинення шкоди і

усвідомлення такої ймовірності заподіювачем» [74, с. 9]. На нашу думку, саме такий підхід відповідатиме усім засадам цивільно-правової відповідальності з огляду на врахування в ньому інтересів соціуму. Наприклад, сідаючи за кермо, людина повинна розуміти, що може нанести шкоду оточуючим, їх майну, а тому, у разі появи такої ситуації, притягнути її до відповідальності за це є цілком справедливим.

Отже, з огляду на особливості цивільного права та небезпеку змішуваності з іншими галузями, варто відмовлятися від вживання поняття «склад цивільного правопорушення». Замість цього доцільно сфокусувати увагу на розгляді умов для настання цивільно-правової відповідальності: протиправної поведінки особи, нанесеної шкоди, причинно-наслідковому зв'язку між згаданими поняттями, а також вині. Ми підтримуємо тезу про сприйняття зловживання правом в якості делікту та критикуємо ініціативу з нормативного закріплення поняття причинного зв'язку. Вважаємо, що найкраще явище безвинної відповідальності розкриває комплексний підхід. Наступний підрозділ буде логічним продовженням цього – дійсно, при аналізі підстав притягнення до відповідальності не можна не сказати про підстави для звільнення від неї.

2.2. Особливості звільнення від цивільно-правової відповідальності

У попередньому підрозділі було розглянуто підстави для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності. У випадку відсутності бодай одної умови для настання цивільної відповідальності, особа має бути звільнена від такої відповідальності, що сприяє об'єктивності розгляду справи, законності та справедливості. Звісно, через відновлювальний характер цивільної відповідальності, існують і виняткові ситуації, наприклад, відповідальність без вини, або відповідальність за поведінку неделіктоздатної особи. Проте в загальному, цивільне право йде саме таким шляхом. Поруч із цим, у цивільному законодавстві встановлені обставини, у разі настання яких правопорушник звільняється від цивільної відповідальності.

Для початку слід зазначити, що звільнення та виключення відповідальності – це різні поняття. При виключенні взагалі немає підстави для появи відповідальності як такої. Звільнення від санкції, у свою чергу, співвідноситься зі звільненням від відповідальності як часткове і загальне, адже особа може бути звільнена від понесення санкції лише після прийняття судом рішення та у разі, якщо були не дотримані встановлені терміни виконавчого провадження стягувачем [76, с. 123].

Порівняно з іншими галузями права, у цивільному підстави для звільнення від відповідальності мають особливий характер. Річ у тім, що не видається можливим розрізнити підстави для звільнення та для виключення цивільно-правової відповідальності. Зазначене розмежування можна зробити лише у договірних відносинах. Якщо ж мова йде про позадоговірну відповідальність, то у ній звільнення та виключення – це однакові поняття. З погляду на це науковці пропонують диференціювати підстави для звільнення на абсолютні, що з'являються в договірній та відносні, які супроводжують позадоговірну відповідальність [77, с. 84].

Як вже було згадано в першому розділі роботи, однією з основних для цивільно-правової відповідальності є засада справедливості. Серед вимог цієї засади є те, що під час притягнення правопорушника до цивільної відповідальності потрібно зважати не тільки на порушені права потерпілої особи, а також і на інтереси правопорушника [77, с. 72].

Умови, за яких особа повною мірою чи частково може бути звільнена від відповідальності в цивільному праві, передбачаються в нормативно-правових актах або погоджуються сторонами в укладеному правочині. У випадку передбачення таких умов у правочині, зазначені положення не мають суперечити принципу справедливості у контексті захисту інтересів осіб, позиція яких є порівняно слабшою, та унеможливлення уникнення відповідальності особи, що вчинила правопорушення умисно [78, с. 65].

Згідно із ст. 617 Цивільного кодексу України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо

вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Непереборна сила походить ще з часів Римської імперії. Тоді власники готелю не несли відповідальність за пошкодження в їхньому готелі речей непереборною силою. Зазначена підстава звільнення від відповідальності зустрічалась в тодішніх правочинах підряду, купівлі-продажу та багатьох інших. У Стародавньому Римі вважали непереборну силу тими обставинами, котрі знаходились поза волею особи. Тому втрату майна через певне природне явище визначали як випадковість [79, с. 185].

В Цивільному кодексі України міститься законодавче визначення непереборної сили. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 263 Цивільного кодексу України, перебіг позовної давності зупиняється, якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила).

Зазначене вище нормативне визначення справедливо критикується та вважається вітчизняними науковцями неповним та уривчастим [78, с. 66]. Так, у ньому не розкрито головну ознаку непереборної сили – її зовнішній, стосовно діянь сторін, характер. У наведеній законодавчій дефініції відсутня вказівка на ситуації, за яких особа має нагоду спрогнозувати наслідки певних вчинків чи інформацію з цього приводу, однак не робить цього, порушуючи засаду добросовісності. Відсутня вимога стосовно обміну інформацією між сторонами задля, зокрема, зменшення збитків кредитора [78, с. 66]. Ми повністю підтримуємо таку позицію.

Дана підстава зі звільнення від відповідальності регулюється і в міжнародних актах, зокрема, у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, прийнятій 11 квітня 1980 року. Згідно із ч. 1 ст. 79 вище згаданого акту, сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї

перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків [80].

Із розвитком світового ринку, зміцненні відносин між країнами та удосконаленні технологій непереборна сила починає відігравати нову роль у відносинах між сторонами. Велика кількість різного роду конфліктів, протестів, терористичних атак та стихійних лих зумовлюють необхідність до вивчення суті непереборної сили [81, с. 6]

Непереборну силу в договірних відносинах часто іменують форс-мажором. Виділяють наступні риси непереборної сили: «по-перше, це завжди зовнішня подія по відношенню до сфери діяльності зобов'язаної особи. По-друге, надзвичайний характер непереборної сили не залежить від передбачуваності. І, нарешті, по-третє, наслідки її дії невідворотні не лише для даного правопорушника, але і для інших осіб, однотипних за видом і умовами діяльності. Таким чином, непереборною силою є подія, наслідкам якої не можуть запобігти за даних обставин будь-які інші такі ж учасники сучасного цивільного обігу» [77, с. 164].

Наприклад, у випадку знищення вирощеного винограду в результаті певного природного катаклізму, постачальник даної продукції буде звільнений від цивільно-правової відповідальності через непереборну силу, адже у нього немає на це вини. У свою чергу, завод з виробництва винних напоїв теж не буде відповідати за відсутність постачання, але тільки в тому разі, коли завод не міг замовити партію винограду в іншого постачальника [76, с. 129].

В Цивільному кодексі України зазначені спеціальні випадки звільнення від відповідальності за підставою, що розглядається. Згідно з ч. 2 ст. 950 Цивільного кодексу України, професійний зберігач відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили, або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності поклажодавця. Відповідно до ч. 2 ст. 1209 Цивільного кодексу України, виготовлювач товару, що є нерухомим майном, виконавець робіт (послуг) звільняються від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або

порушення потерпілим правил користування або зберігання товару, результатів робіт (послуг).

Далі доцільно було би розібратись: які ж обставини можуть визнаватись в якості непереборної сили. Достатньо широким є перелік таких обставин, що визначений законодавцем в Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні». Відповідно до ч. 2. ст. 14¹ вище зазначеного Закону, форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо [82].

Для кращого розуміння непереборної сили було б доцільно розглянути судову практику в зазначеній сфері. Наприклад, пізнавальним є рішення Краматорського міського суду Донецької області від 27 лютого 2019 року. З позовом про стягнення прострочених при звільненні виплат звернулась особа, що працювала у Донецькобленерго в межах непідконтрольної території. Як зазначив

відповідач, будівлі підприємства були протиправно захоплені особами, і тому у відповідача не було можливості здійснити ці виплати. Більш того, технічне обладнання підприємства зачепила атака вірусом WannaCry, через що вагома частина даних була втрачена. Суд зазначив, що терористична загроза нашої державі є надзвичайною обставиною, яка робить неможливим здійснення відповідачем власних обов'язків по трудовому правочину та відмітив відсутність у нього вини. Таким чином, у задоволенні даного позову суд відмовив [83].

В контексті даної справи актуальним залишається питання розгляду подій на Сході України в якості форс-мажору. Так, згідно з ст. 10 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції»: протягом терміну дії цього Закону єдиним належним та достатнім документом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежного виконання) зобов'язань, є сертифікат Торгово-промислової палати України [84]. Згідно з ч. 3 ст. 2 цього ж Закону, положення ... не поширюються на нарахування пені та/або штрафів на основну суму заборгованості із зобов'язань за кредитними договорами та договорами позики ..., якщо такі договори укладені після 1 січня 2018 року або до яких після 1 січня 2018 року за погодженням сторін вносилися зміни в частині продовження строків виконання зобов'язань та/або зменшення розміру процентів, штрафних санкцій. Як ми бачимо, законодавець через певний час скасував пільги по пені та штрафам для осіб. Вбачається, що факт війни на Сході перестав бути форс-мажором у сприйнятті суспільства, оскільки це стало тією обставиною, яку можна передбачити, тобто відпала риса невідворотності. З цього можна зробити висновок, що та сама подія може як визнаватись форс-мажором, так і не визнаватись, через вплив часу або нові обставини. Правильність наших міркувань підтверджує й судова практика. Зокрема, у рішенні Краматорського міського суду Донецької області від 25 лютого 2019 року так мотивується присудження штрафу відповідачу по кредитному правочину: «згідно до договору ... він був укладений

21.09.2018 року, тобто після 01.01.2018 року, а отже на борг за даним договором правомірно нараховуються штрафні санкції» [85].

В іншому судовому рішенні від 26 травня 2015 року, також стосовно кредитного договору, Приморський районний суд м. Одеси визнав, що дії банку по нарахуванню пені за прострочення виплат є неправомірними через наявність непереборної сили. Особа, яка була власницею бази відпочинку, раніше без проблем сплачувала платежі. Однак виникла непередбачувана обставина – цілий ряд штормів протягом 10 місяців, через які усе її майно було серйозно пошкоджене. Суд аргументував рішення тим, що шторм був неспрогнозованим явищем, йому неможливо було запобігти та зазначена подія здійснила прямий вплив на пошкодження майна [86]. Як можна помітити, стихійне лихо відповідає усім ознакам форс-мажору, що аналізувались раніше, а тому справедливо визнається обставиною, що звільняє від відповідальності.

Суди визначали непереборною силою ті обставини, котрі підтверджувались як такі, відповідним сертифікатом чи висновком від Торгово-промислової палати. Наприклад, рішенням від 28 березня 2016 року Бердянський міськрайонний суд Запорізької області звільнив від сплати пені за прострочку орендної плати за землю через непереборну силу, що підтверджувалась сертифікатом Торгово-промислової палати. Як зазначає суд, в час прострочки були погані погодні умови, що призвело до низького рівня урожайності та зіпсування великої кількості посівів, що свідчить про форс-мажор [87]. І навпаки, Верховний Суд у постанові від 07 квітня 2020 року як додатковий аргумент для відмови у касаційній скарзі зазначив: «відповідач не отримував сертифіката Торгово-промислової палати України про засвідчення настання обставин непереборної сили для цього підприємства під час здійснення господарської діяльності на території Луганської області» [88].

Слід зазначити, що існують нюанси наявності непереборної сили при нанесенні збитків за допомогою джерела підвищеної небезпеки. Вона не є прямою причиною небезпечних наслідків та здійснює вплив на потерпілу особу побічно, крізь зазначене джерело. Непереборна сила діє на джерело, в результаті чого володілець джерела наносить шкоду. Адже якщо вважати, що причинний зв'язок є

прямим, то збитки мають вважатись нанесеними непереборною силою, а не володільцем джерела [77, с. 87].

О. С. Іоффе наступним чином розрізняє випадок і непереборну силу. «Випадок – антипод вини: якщо особа не знала, не могла і не повинна була знати про можливість виникнення результату, то він визнається випадком. У той же час випадок вирізняється суб'єктивною невідворотністю: якщо особа знала б про можливість виникнення результату, він міг бути відвернутий. У свою чергу, непереборна сила – це надзвичайна і невідворотна подія» [15, с. 151]. С. Д. Гринько вважає за доцільним наступне відмежування даних понять. «Непереборна сила – це завжди зовнішня подія по відношенню до діяльності заподіювача шкоди, а випадок, як правило, внутрішня обставина відносно його діяльності» [79, с. 189]. Тому для звільнення через непереборну силу особа має доказати надзвичайність та неможливість спрогнозування даних обставин, їх наявність та причинно-наслідковий зв'язок із нанесеними збитками [79, с. 189]. Ми погоджуємось з поглядами обох дослідників, вважаємо їх подібними та такими, що взаємно доповнюють один одного.

Відповідно до ч. 1 ст. 924 Цивільного кодексу України, перевізник відповідає за збереження вантажу, багажу, пошти з моменту прийняття їх до перевезення та до видачі одержувачеві, якщо не доведе, що втрата, нестача, псування або пошкодження вантажу, багажу, пошти сталися внаслідок обставин, яким перевізник не міг запобігти та усунення яких від нього не залежало. Так як серед характеристик обставини відсутня надзвичайність, у даній нормі мова йдеться не про непереборну силу, а про казус [76, с. 161].

При недоговірній відповідальності нормативної дефініції непереборної сили вистачає. Проте, через різні підходи до розуміння її характеристик, досить часто суди допускають помилки. Практика у даній сфері є неоднозначною, зокрема стосовно визначення терористичних актів, дорожньо-транспортних пригод та актів державних органів як непереборної сили [81, с. 12-13].

Що стосується договірної відповідальності, то сторонам краще узгодити певні положення в договорі. Зокрема, зазначити обставини, при настанні яких

сторона буде звільнена від відповідальності, процедуру повідомлення іншої зі сторін про виникнення вище згаданих обставин, установи, які підтверджують появу обставин, порядок розірвання правочину у випадку тривалого існування таких обставин [81, с. 13].

Поширеною практикою є включення до правочину сторін форс-мажорного застереження. У цьому випадку зазначають, що форс-мажор є непереборною силою та визначають конкретний перелік таких обставин. Проте у такому правочині не слід просто дублювати норми закону, так як особа буде притягнена до відповідальності у такий самий спосіб, якщо вказівка на форс-мажор взагалі не була би передбачена. Тому варто включати до переліку обставини, за яких хочуть уникнути відповідальності сторони саме цього правочину. Тобто, варто включати таке положення у правочин тільки в тому разі, якщо контрагенти мають бажання передбачити, крім законодавчих підстав звільнення, ще і певні власні умови [76, с. 93-95].

Форс-мажор не звільняє особу від виконання власного обов'язку. Результатом появи форс-мажору є лише можливість звільнення особи від відповідальності через несвоєчасне або неналежне таке виконання [76, с. 142]. Погоджуємося з думкою О. О. Мельник, що в Цивільному кодексі наявна прогалина, оскільки відсутнє регулювання випадку, коли через непереборну силу сторона не зуміє виконати договірний обов'язок. Дослідниця вважає, що в такому разі до цих відносин мають застосовуватися правила стосовно обміну контрагентами тим майном, яке вони безпідставно до цього одержали [76, с. 144]. Дійсно, було би доречно врегулювати це питання.

У Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів містяться вимоги стосовно попередження контрагента про появу перешкод до виконання власного обов'язку. Відповідно до ч. 4 ст. 79 згаданого раніше акту, сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на її здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати

відомо не виконуючій свого зобов'язання стороні, ця остання сторона несе відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане.

У національному законодавстві не існує вище згаданої вимоги щодо попередження контрагента про появу форс-мажору. Проте, як вмотивовано вважають дослідники, у правочині за українським законодавством можливо передбачити таку вимогу. Тобто, у сторони з'явиться можливість компенсувати шкоду, що була їм завдана не через прострочення зобов'язання, а через невчасність повідомлення про перешкоди до виконання правочину [76, с. 97]. Таке повідомлення, на нашу думку, могло би врятувати осіб від великої кількості потенційних збитків. Усе це слугує підтвердженням слушності пропозицій науковців щодо законодавчих змін, а заодно приблизить національне законодавство до міжнародних стандартів.

Останнім часом актуальною в контексті непереборної сили стає пандемія коронавірусу та, відповідно, карантинні обмеження, які були прийняті в нашій країні, адже внаслідок цього було зруйновано плани та завдано збитків великій кількості осіб. Ні в якому разі не наполягаємо на безпідставності карантинних заходів, навпаки – вважаємо їх необхідними та правильними. Дослідити це питання хочемо лише крізь призму обставин, що можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності. Як реагування на коронавірусну інфекцію, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) [89]. Відповідно до п. 5 розділу I згаданого акту, законодавець вирішив: розділ «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу... доповнити пунктами 12-14 такого змісту: 12. Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені статтями 257, 258, 362, 559, 681, 728, 786, 1293 цього Кодексу, продовжуються на строк дії такого карантину. 13. В період здійснення в Україні заходів щодо запобігання виникненню, поширенню і розповсюдженню епідемій, пандемій

коронавірусної хвороби (COVID-19), забороняється підвищення процентної ставки за кредитним договором. 14. З моменту встановлення карантину... і до його завершення в установленому законом порядку наймач може бути звільнений від плати за користування майном відповідно до частини шостої статті 762 цього Кодексу.

Також був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)», згідно з п. 7 розділу I якого вирішено: частину другу статті 14¹ Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» (Відомості Верховної Ради України, 1998 р., № 13, ст. 52; 2014 р., № 44, ст. 2040) після слів «введення комендантської години» доповнити словами «карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України» [90]. Таким чином, на законодавчого рівні було визнано обставину карантину форс-мажором. Акцентуємо увагу на те, що форс-мажором визнали не саму пандемію, а конкретні карантинні обмеження, та вважаємо це раціональним, оскільки саме карантин негативно впливає на економічний стан населення, в той час як пандемія може тривати дуже довго та існувати уже поза межами карантину.

Звісно, що судової практики із зазначеного питання поки що не існує. Суди посилались на коронавірус тільки в аспекті продовження процесуальних строків та розгляду справи без учасників через встановлення карантину. Наприклад, в судовому рішенні Новописковського районного суду Луганської області від 16 квітня 2020 року міститься: «зазначені в рішенні суду строки ... продовжуються на строк дії карантину» [91]. Галицький районний суд м. Львова у рішенні від 22 квітня 2020 року зазначив, що «у зв'язку із поширенням гострих респіраторних захворювань та коронавірусу COVID-19, розгляд справи вирішено здійснювати в порядку спрощеного позовного провадження, без виклику учасників справи в судові засідання» [92]. За спорами про визнання в кожному конкретному випадку карантин як форс-мажорну обставину ще пролягає майбутнє. Однак ми вирішили дослідити це питання завчасно.

Так як офіційно визнано карантин непереборною силою, то сумнівів у цьому не має бути. Проте, як ми зазначали раніше, та сама обставина в різних умовах може як бути, так і не бути форс-мажором. Тому варто проаналізувати: в яких умовах можна посылатись на карантин в контексті звільнення від цивільно-правової відповідальності. Оскільки це обставина, що звільняє від відповідальності, то вона має застосовуватись за таким самим принципом: звільняти не від виконання взятих на себе зобов'язань, а від прострочки виконання. Наприклад, у зв'язку з карантином особі не можуть анулювати борг по кредиту, однак вона може не платити штрафні санкції за прострочення платежу. Це підтверджується змінами, які були прийняті Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» (п. 43) [89]. Зокрема, було схвалено деякі зміни в Закон України «Про споживче кредитування». Відповідно до п. 6 розділу IV даного акту: у разі прострочення споживачем у період з 01 березня 2020 року по 30 квітня 2020 року виконання зобов'язань за договором про споживчий кредит (в тому числі, але не виключно, прострочення споживачем у період з 01 березня 2020 року по 30 квітня 2020 року виконання зобов'язань зі сплати платежів) споживач звільняється від відповідальності перед кредитором за таке прострочення. В тому числі, але не виключно, споживач в разі допущення такого прострочення звільняється від обов'язків сплачувати кредитором неустойку (штраф, пеню) та інші платежі, сплата яких передбачена договором про споживчий кредит за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) споживачем зобов'язань за таким договором [93].

Якщо говорити про орендну плату за користування приміщенням, то це викликає більше нюансів, порівняно з кредитним договором. На нашу думку, існує градація між орендою житлових та нежитлових приміщень. Згідно з ч. 6 ст. 762 Цивільного кодексу України, наймач звільняється від плати за весь час, протягом якого майно не могло бути використане ним через обставини, за які він не відповідає. Якщо говорити про найм житла, то карантин не стоїть на заваді для

використання приміщення за призначенням. Тому в такому випадку посилатись на форс-мажор навряд чи доцільно. Навіть у випадку, коли особа наймає квартиру для навчання чи роботи, а знаходиться на час карантину в іншому місті, то не можна аргументувати неможливість використання тим, що в країні зупинили залізничні чи автобусні перевезення, оскільки є можливість дістатись до іншого міста власним авто чи авто знайомих. Якщо ж мова йде про найм нежитлових приміщень, то, на нашу думку, можливо дійсно не платити орендну плату за час карантину. Однак є важливий аспект, обумовлений нормою, яку ми щойно аналізували: особа дійсно не має мати змоги користуватись цим приміщенням. Наприклад, якщо орендується приміщення, в якому знаходиться салон краси, то орендар має звільнитись від плати, адже не може вести підприємницьку діяльність через норми закону. Як було проаналізовано раніше, сертифікат Торгово-Промислової палати дає багато переваг під час розгляду справи у суді, а тому варто докласти зусиль для його отримання.

Наступною підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності є *наявність умислу в потерпілої особи*. Відповідно до ч. 1 ст. 1193 Цивільного кодексу України, шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується. Згідно з ч. 2 цієї ж статті, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, - також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Згадка про вину потерпілого є у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів. Так, згідно зі ст. 80 згаданого акту, сторона не може посилатися на невиконання зобов'язання іншою стороною тією мірою, якою це невиконання викликане діями чи недоліками першої сторони. Відповідно до п. 7 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 4 від 01.03.2013 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки», «під умислом потерпілого слід розуміти, зокрема, таку його протиправну поведінку, коли потерпілий не лише

передбачає, але і бажає або свідомо допускає настання шкідливого результату (наприклад, суїцид)» [94].

Слід зазначити, що таке поняття, як вина потерпілої особи не є самостійним терміном. Вина у даному словосполученні розуміється у тому ж контексті, що і вина правопорушника, просто зі зміною суб'єкта [95, с. 224]. Підтримуємо думку Б. П. Карнауха, що вид необережності варто з'ясовувати за допомогою співставлення можливих у той момент заходів та тих, які було вжито особою. Можна говорити про легку необережність, коли особа здійснювала заходи реагування, проте не всі. Груба необережність присутня, якщо особа ніяким чином не попереджувала настання збитків [95, с. 228].

Згідно із п. 7 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 4 від 01.03.2013 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки», «якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого, якщо інше не встановлено законом, розмір відшкодування з особи, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, має бути зменшено (але не може бути повністю відмовлено у відшкодуванні шкоди). Питання про те, чи є допущена потерпілим необережність грубою (частина друга статті 1193 ЦК), у кожному конкретному випадку має вирішуватись з урахуванням фактичних обставин справи (характеру дії, обставин завдання шкоди, індивідуальних особливостей потерпілого, його стану тощо)» [94].

Сенс відповідальності в цивільному праві полягає в індивідуальній відповідальності особи за власне діяння. Тому, у випадку наявності вини у потерпілої особи, така особа теж повинна бути притягнена до відповідальності. Відповідальність потерпілої особи в цьому випадку буде полягати у відсутності відшкодування збитків чи зменшенні суми відшкодування [95, с. 224].

Логіка у цивільній відповідальності наступна. «У разі, коли до факту виникнення шкоди спричинилися обидві сторони, збитки мають бути перерозподілені між ними на основі принципу вини: (1) якщо обидві сторони

поводилися безвинно, то збитки залишаються на потерпілому; (2) якщо винною була лише поведінка заподіяча – збитки переносяться на нього; (3) якщо винною була лише поведінка потерпілого – збитки залишаються на потерпілому; (4) якщо обидві сторони діяли винно, то (4-1) збитки залишаються на потерпілому, якщо його дії були умисними, і (4-2) збитки розподіляються між сторонами (шляхом зменшення розміру відшкодування, що підлягає стягненню із заподіяча), якщо дії потерпілого були грубо необережними» [95, с. 224].

Для аналізу даного поняття краще звернутись до судової практики. Розглянемо два рішення, у яких судом було застосовано норми, що розглядалися. Зокрема, нещодавнє рішення Личаківського районного суду м. Львова від 05 грудня 2019 року, в якому було відмовлено потерпілому в будь-якій компенсації. Потерпіла від дорожньо-транспортної пригоди особа звернулась із вимогою про майнову та моральну компенсацію. Через дорожньо-транспортну пригоду вона отримала травми та лежала у лікарні. Як результат даної події, потерпілій доводиться частенько ходити до лікарні. Як вважає потерпіла, дорожньо-транспортною пригодою було їй завдано також морального хвилювання. Відповідач вважав, що дорожньо-транспортна пригода вчинилась з вини позивача, посилаючись на закриті провадження та стан сп'яніння потерпілої під час пригоди. Суд став на сторону відповідача та вказав на відсутність у нього вини. На думку суду, потерпіла особа є винною у даній дорожньо-транспортній пригоді через те, що раптово з'явилась перед транспортним засобом та при цьому перебігала у забороненому для цього місці. Це говорить про те, що позивачка розуміла, що її діяння несе у собі негативні ризики, прогнозувала результат власного діяння та не відкидала потенційну можливість виникнення такої події [96]. Таким чином, наявність безвинної відповідальності за нанесення шкоди такого роду не означає автоматичного відшкодування.

Наступним будемо висвітлювати рішення Апеляційного суду Черкаської області від 08 грудня 2016 року, в якому компенсація була присуджена, проте суттєво зменшена. Обставини справи були наступними. Влітку в нічний час відповідач на мопеді здійснив наїзд на позивача, що був у стані інтоксикації,

спричиненої спиртними напоями. Наїзд відбувся на частині дороги, проїжджій для транспортних засобів, за відстанню одного метра від тротуару. Через дану дорожньо-транспортну пригоду потерпілий пролежав у лікарні більше двох тижнів та отримав групу по інвалідності. Позивач бажав стягнути затрати на ліки та окремо моральну компенсацію в сумі майже 750 тисяч гривень. Суд першої інстанції присудив обидва види компенсації: майнову у розмірі повного відшкодування витрат на ліки та моральну компенсацію у сумі 50 тисяч гривень. Апеляційна скарга, звісно, була подана відповідачем по справі [97].

Апеляційний суд задовольнив скаргу в частковому вигляді. Так, суд зменшив розмір відшкодування через наявність вини в діянні потерпілого, а саме грубої необережності, посиляючись на стан сп'яніння, час доби та розташування потерпілого відносно дороги під час настання дорожньо-транспортної пригоди. На думку суду, відповідач не міг запобігти наїзду власного транспортного засобу на потерпілу особу, оскільки це було неможливо з технічних причин. Оскільки у даному випадку йде мова саме про дорожньо-транспортну пригоду, то збитки мають компенсовуватись, не дивлячись на відсутність вини у відповідача. Однак, з урахуванням усіх вище перелічених обставин та вини потерпілого, суд зменшив розмір обидвох видів компенсації. Щодо моральної компенсації, то суд її визначив у розмірі 5 тисяч гривень, зменшивши у десять разів, порівняно з рішенням суду першої інстанції [97]. Проаналізувавши дві судові справи, можна зробити висновок, що в обох була вина потерпілого. На нашу думку, суд в другій справі все-таки присудив компенсацію через те, що у потерпілого внаслідок аварії з'явилися набагато більші проблеми зі здоров'ям, порівняно з першою справою. Це є справедливим, оскільки транспортний засіб водія мав безпосередній вплив на виникнення таких проблем у потерпілого, незважаючи на певний побічний характер такого впливу через наявність вини потерпілого.

Далі було б доречно розглянути судову практику у випадках, коли судом не було визнано вини потерпілої особи. Зокрема, доволі старим, проте пізнавальним у цьому контексті є рішення Пролетарського районного суду м. Донецька від 25 листопада 2008 року. Справа також стосувалась дорожньо-транспортної пригоди.

Судом розглядались зустрічні позови сторін з вимогою майнової та моральної компенсації. Неповнолітнього сина позивача було збито транспортним засобом відповідача. Через цю дорожньо-транспортну пригоду були завдані потерпілому тяжкі ушкодження та пошкодження обличчя. Позивач зазначав, що його син довго лікувався і змушений робити пластичну операцію на обличчі. Щодо моральної компенсації, то вона, на думку позивача, має бути виплачена, бо через аварію неповнолітній син вимушений перестати займатись спортом, хвилюється через пошкодження на обличчі, у нього з'явилась фобія на транспортні засоби, шум, а тому сім'ї довелося змінити школу для сина з міської на сільську [98].

Відповідач, у свою чергу, направив зустрічний позов, вимагаючи від позивача оплати за ремонт транспортного засобу, повернення витрачених на лікування потерпілого витрат й моральну компенсацію. На думку відповідача, потерпілий винний у тому, що раптово з'явився на дорозі, а відповідач не зміг уникнути зіткнення через непереборну силу. Як з'ясувалось, потерпілий з'явився на дорозі, перебігаючи через транспортний засіб, який був попереду. Експертиза показала, що з технічних причин відповідач не міг попередити наїзд [98].

На думку суду, в цьому випадку не може йти мова про умисел потерпілого, так як невідомо, щоб потерпілий прогнозував настання негативного результату власних дій. Неможливість з технічних причин уникнути наїзду суд не відніс до непереборної сили, оскільки це просто закони науки фізики. Тому суд присудив майнову компенсацію витрат на відновлення особи. Моральна компенсація теж була присуджена. Як зазначав суд, особа практично місяць була в лікарні, залишила спортивні заняття, відчувала сильний фізичний біль. Через фобії транспортного засобу та шуму неповнолітній потерпілий вимушений змінювати звички та спосіб життя. Отож, було присуджено майнову та моральну компенсацію, констатовано відсутність вини потерпілого та відмовлено в зустрічному позові [98]. Як можна зрозуміти з наведеної судової справи, водії можуть користуватись нормою щодо умислу потерпілого, для того, щоб подати зустрічний позов та ще й отримати від потерпілого відшкодування за потрощену машину й моральну компенсацію. Ми вважаємо такі намагання цинічними в обставинах даної судової справи та такими,

що не відповідають духу закону. Взагалі, з огляду на моральну дилему, звільняти від відповідальності за такою підставою слід досить виважено.

У контексті вини потерпілого потрібно розібрати явище самообмови. Потерпіла через кримінальний злочин особа може говорити на допиті інформацію про те, що нібито вона вчинила кримінально каране діяння, що не відповідає дійсності [77, с. 106]. Дослідниками вивчається питання: у якому випадку можна стверджувати, що факт самообмови відбувся і особа не зможе отримати відшкодування збитків у зв'язку з тим, що заважала розслідуванню? Якщо потерпілий не хоче свідчити, то його незаконно залишати через це без відшкодування, адже можливість не свідчити – це його конституційне право. Зовсім інша ситуація виникає, коли факт умисної самообмови підкріплений протоколом допиту. За наявності умислу, як вважають науковці, можливо залишити потерпілого без відшкодування за цією підставою. Якщо ж самообмова відбулась через насильство до потерпілого, що доведено, то збитки, понесені через злочин, мають бути компенсовані [77, с. 106-107].

Відповідно до ч. 1 ст. 1186 Цивільного кодексу України, шкода, завдана фізичною особою, яка в момент її завдання *не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними*, не відшкодовується. З урахуванням матеріального становища потерпілого та особи, яка завдала шкоди, суд може постановити рішення про відшкодування нею цієї шкоди частково або в повному обсязі. Якщо фізична особа, яка завдала шкоди, сама довела себе до стану, в якому вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними в результаті вживання нею спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо, шкода, завдана нею, відшкодовується на загальних підставах. Варто згадати також і ч. 2 цієї ж статті, згідно з якою: якщо шкоди було завдано особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними у зв'язку з психічним розладом або недоумством, суд може постановити рішення про відшкодування цієї шкоди її чоловіком (дружиною), батьками, повнолітніми дітьми, якщо вони проживали разом з цією особою, знали про її психічний розлад або недоумство, але не вжили заходів щодо запобігання шкоді.

Досліджувати зазначену обставину краще крізь призму судової практики. Зокрема, постановою Кропивницького апеляційного суду від 19 вересня 2019 року було присуджено позивачу майнову та моральну компенсацію за ушкодження здоров'я, нанесені йому психічно хворою особою. Відшкодувати завдані збитки довелося батьку правопорушника [99]. Як зазначено в матеріалах справи щодо стану здоров'я правопорушника: «згідно висновку судово-психіатричної експертизи ... в момент вчинення правопорушення страждав і в даний час страждає хронічним психічним захворюванням у формі: параноїдна шизофренія безперервний тип перебігу, параноїдний синдром (згідно з МКХ-10, Р-20.0), що істотно впливало на його здатність в повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними» [99]. Суд зазначив, що стягнути компенсацію потрібно з батька правопорушника, «який проживає разом ... і знав про психічний розлад свого сина, а тому мав вжити заходів щодо запобігання шкоді» [99]. Отже, для доведення стану особи, за якого вона має бути звільнена від відповідальності, призначається спеціальна експертиза. Суд досліджує, чи були наявні особи, які знали про хворобу правопорушника та могли попередити настання таких обставин. У випадку наявності цих осіб – стягує компенсацію з них. Існуванню таких норм сприяє відновлювальна функція цивільно-правової відповідальності, в поєднанні із засадою справедливості.

Дискусійним в науковому колі є питання по віднесенню до підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності таких явищ, як крайня необхідність та необхідна оборона. Наприклад, І. С. Канзафарова не відносить ці поняття до підстав для звільнення [12, с. 218]. У свою чергу, С. В. Резніченко та О. В. Церковна стверджують, що через особливі ознаки цивільного права немає різниці між умовами звільнення та виключення відповідальності, а тому зазначені явища потрібно розглядати в контексті звільнення від відповідальності [77, с. 108-109]. У нас склалась неоднозначна думка з приводу віднесення цих підстав до таких, що звільняють особу від цивільно-правової відповідальності. З одного боку, саме формулювання закону зводиться до того, що деякі попередні підстави, які ми розглядали, а саме непереборна сила та випадок, звільняли від відповідальності, а

необхідна оборона та крайня необхідність звільняють особу від обов'язку сплати компенсації. Однак з іншого боку, природа цивільної відповідальності і виражається у компенсації понесених потерпілим збитків. В будь-якому випадку, ми вважаємо, що це суто теоретична проблема, а тому зазначені поняття доцільно розкрити крізь призму звільнення від цивільно-правової відповідальності.

Відповідно до ч. 1. ст. 1171 Цивільного кодексу України, шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (*крайня необхідність*), відшкодовується особою, яка її завдала. Згідно із ч. 2 цієї ж статті, враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Хоч крайня необхідність і є першочергово поняттям кримінальної науки, однак в цивільному праві вона теж присутня зі специфічними рисами. Так, з цивільної точки зору у крайню необхідність вкладають ширший зміст, порівняно з розумінням даного поняття в кримінальному праві. У широкому сенсі, крім стану протистояння шкоді, у неї також включають різного роду профілактичні засоби для уникнення завдання шкоди правам осіб [100, с. 9-10].

О. А. Волков виділяє наступні риси крайньої необхідності: «1) шкода при крайній необхідності завдається для усунення небезпеки, що загрожувала іншій фізичній або юридичній особі; 2) особа у стані крайньої необхідності завдає шкоди з метою усунення реальної небезпеки; 3) небезпека цивільним правам та інтересам, що охороняються законом (правомірним інтересам), може бути створена природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами, фізіологічним (біологічним) станом інших людей, поведінкою тварин; 4) крайня необхідність відсутня, якщо шкода вже завдана (крім випадку часткового завдання шкоди, тобто, коли існує загроза її подальшого заподіяння); 5) крайня

необхідність має місце, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами» [100, с. 10].

Суди вважають, що крайня необхідність може існувати лише за деліктної відповідальності. Такі доводи, зокрема, містяться у рішенні Рівненського міського суду Рівненської області від 14 листопада 2017 року. Звільнений за власною ініціативою працівник «Рівнеазот» звернувся з вимогою про компенсацію простроченої протягом восьми місяців заробітної плати. Компанія, у свою чергу, просила відмовити позивачу через наявність крайньої необхідності. За їхніми словами, у керівників підприємства була відсутня вина стосовно затримки виплат заробленого позивачем. Уся проблема полягала в тому, що з фірмою не розраховалось інше підприємство згідно з договором про надання їм послуг. На додаток, увесь цей час поставки на підприємство природного газу не було, а тому підприємство не зуміло виготовити власний продукт. Посилаючись на наведені факти, керівництво фірми наполягало на відсутності у них вини та дії фірми у стані крайньої необхідності. Тому вони просили звільнити їх від сплати компенсації у повному чи частковому розмірі. Суд відкинув такі доводи підприємства та присудив компенсувати робітникам прострочену заробітну плату. На думку суду, посилення на норми щодо крайньої необхідності не є доречними, так як вони мають застосовуватись тільки при позадоговірній відповідальності та не переносяться на трудові відносини між сторонами. Більш того, за іншим судовим рішенням фірма уже стягнула невикладені кошти з підприємства-боржника, а тому не вправі посилатись на невиконання норм по виплаті зарплати через зазначений факт [101].

Згідно з ч. 1 ст. 1169 Цивільного кодексу України, шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані *необхідної оборони*, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Згідно із ч. 2 цієї ж статті, якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію.

Оскільки ми раніше вже аналізували крайню необхідність, то для кращого розуміння потрібно в'яснити, якими ознаками необхідна оборона від неї відрізняється. Отож, «1) за загальним правилом, шкода, завдана при необхідній обороні, не відшкодовується; шкода, завдана при крайній необхідності, навпаки, підлягає відшкодуванню; 2) при необхідній обороні небезпека завжди походить від нападника-людини; при крайній необхідності джерело небезпеки значення не має; 3) при необхідній обороні шкода завдається особі, від якої походить небезпека; при крайній необхідності шкода може бути завдана іншим особам; 4) при необхідній обороні шкода відшкодовується (якщо існує обов'язок її відшкодування) особою, яка її завдала, або особою, яка вчинила протиправну дію; при крайній необхідності існує низка варіантів визначення особи, на яку покладається обов'язок відшкодування шкоди» [100, с. 11].

Крізь призму наведених вище обставин цікавим би був аналіз Революції Гідності. Заслугує на увагу думка О. О. Кваши, що «ці події слід розглядати в контексті реалізації громадянами конституційного права на самозахист» [102, с. 285]. На думку дослідниці, «структура права самозахисту має такі складові кримінально-правові елементи, як право на: необхідну оборону, затримання особи, яка вчинила злочин, заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, під впливом фізичного чи психічного примусу; відмову від виконання злочинних наказів (розпоряджень); вчинення ризикованого діяння» [102, с. 286].

Ми вважаємо, що в подіях під час Революції Гідності з точки зору цивільного права, в залежності від обставин, були присутні риси як самозахисту, так і крайньої необхідності. До прикладу, встановлення барикад за допомогою підручних засобів повністю підпадає під ознаки необхідної оборони, оскільки це здійснювалось з метою захисту від насильницьких дій. Зіссуття державного чи комунального майна з метою захисту, зокрема, від водометів у зимню пору, також є необхідною обороною, оскільки в даному випадку особи захищались від небезпеки власному здоров'ю. Туди ж можна віднести і розбирання бруківки, здійснюване з метою охорони свого життя. Розгортання наметів, вуличних кухонь може вважатись крайньою необхідністю, адже ці діяння були вчинені з метою обігріву, а також

запобіганню ушкодженню здоров'я учасників подій. Таким чином, тодішні події дійсно підпадають під обставини, що звільняють від відповідальності в цивільному праві.

Підсумовуючи, слід перелічити наступні підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності: непереборна сила, випадок, умисел потерпілого, крайня необхідність, самозахист та відсутність усвідомлення особою власних дій. Нормативне визначення непереборної сили потребує вдосконалення. Сертифікат Торгово-промислової палати є вагомим аргументом для судів в контексті форс-мажорних ситуацій. На підставі аналізу законодавства можна визначити, що карантин в умовах пандемії коронавірусу є форс-мажором, що звільняє від відповідальності за прострочку виплати за кредитним правочином та може звільнити від орендної плати за користування нежитловим приміщенням. Події під час Революції Гідності містять у собі обставини, які звільняють від відповідальності, а саме ознаки самозахисту та крайньої необхідності.

* * *

Отже, при розгляді підстав цивільно-правової відповідальності слід уникати використання терміну «склад цивільного правопорушення». Умовами виникнення відповідальності в цивільному праві є протиправна поведінка, наявність нанесеної шкоди, вина особи і причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою та шкодою.

Шкода є ширшим явищем, порівняно зі збитками. Аналіз останньої судової практики дає змогу визначити, що презумпція винуватості поширюється і на того, хто завдає моральної шкоди. Причинний зв'язок має, у переважній більшості, об'єктивний характер. Варто зазначити, що необхідності в законодавчому закріпленні даної дефініції немає.

Підставами звільнення від відповідальності в цивільному праві є умови непереборної сили, випадку, умислу в потерпілої особи, самозахисту (необхідної оборони), стану, при якому особа не усвідомлює власні дії та крайньої необхідності. У свою чергу, визначення непереборної сили, що міститься в Цивільному кодексі України, потребує змін. Шляхом аналізу законодавства та

судової практики можна дійти висновку, що із плином часу певні обставини перестають сприйматись як форс-мажорні. Сертифікат Торгово-промислової палати є хорошим аргументом для суддів щодо визнання подій форс-мажором.

Карантинні обмеження, встановлені внаслідок пандемії коронавірусної інфекції, можуть бути форс-мажором. На підставі дослідження законодавства можна встановити, що зазначена обставина може звільняти від орендної плати за нежитлове приміщення, у разі неможливості його використання та від штрафів, пені від прострочки виплати за споживчим кредитом.

Революція Гідності крізь призму цивільного законодавства є явищем, що одночасно характеризується як станом крайньої необхідності, так і самозахисту.

ВИСНОВКИ

Крізь призму аналізу законодавства, судової практики й наукових напрацювань та на підставі сформульованого на цій основі власного бачення, можна виділити такі підсумки проведеного дослідження:

1. Серед науковців, які займались дослідженням поняття «цивільно-правової відповідальності», немає єдиного погляду стосовно неї. В загальному вигляді, наукові здобутки в контексті розкриття поняття відповідальності в цивільному праві можна диференціювати на три підходи, а саме розуміння такого поняття: 1) як «правовідносин» між потерпілим та правопорушником; 2) як «покарання», що застосовується до винуватця за вчинене; 3) через «обов'язок» винної особи зазнати майнових втрат. Недоліком першої концепції є акцент на процесуальних моментах відповідальності. Щодо другої, то ототожнення покарання та відповідальності не вбачається вірним рішенням. Остання концепція, а саме розгляд цивільної відповідальності через призму обов'язку відшкодування, є найбільш правильною з врахуванням відновлювальної природи цивільної відповідальності та її головної мети.

Цікаво розкриває природу цивільно-правової відповідальності вчення про її сутність з філософської точки зору. Дослідниками вона поділяється на три спеціальні рівні в залежності від їх суттєвості. На найпершому рівні знаходиться компенсація тих збитків, яких завдано потерпілому, другий рівень виступає санкцією для особи, яка завдала збитків, в той час, як третій рівень виражається у реалізації принципу справедливості та інших засад.

Підтримуємо критичні зауваження стосовно традиційної галузевої диференціації юридичної відповідальності з огляду на недосконалість законодавства. Стосовно пропозицій цивілістів закріпити поняття цивільно-правової відповідальності на законодавчому рівні, то ми не вважаємо їх доречними через небезпеку применшення змісту відповідальності у такому визначенні. Варто також додати, що багато наукових здобутків потрібно сприймати крізь призму того,

що вони були написані за радянських часів, коли у юристів була своєрідна правова свідомість, характерна для тодішнього ладу.

2. В контексті договірної відповідальності, цікавою для вивчення нами вбачається проблема отримання відшкодування моральної шкоди, яка нанесена певним порушенням положень договору, що укладений між сторонами. Позиція Верховного Суду, яка безуспішно переглядалась рік тому, полягає в наступному. Суд вважає, що отримати компенсацію за завдану порушенням положень договору моральну шкоду можливо лише у разі, коли таку умову сторони попередньо включили до змісту договору. В усіх інших випадках суди відмовляють у позові, аргументуючи це тим, що нібито отримати моральну компенсацію можливо лише за вчинений делікт по відношенню до потерпілої особи.

Не розуміємо, з якої причини суди стверджують, що порушенням умов договору неможливо завдати моральної шкоди. Вважаємо, що відсутність можливості отримати таку компенсацію суперечить принципу справедливості, а тому така позиція Верховного Суду потребує перегляду.

3. Передусім варто зазначати, що у цьому дослідженні ми виділили наступні функції цивільно-правової відповідальності: загально-соціальні (такі, як ідеологічна, культурна та економічна) та спеціально-юридичні (серед яких є відновлювальна, охоронна, виховна, регулятивна та інформаційна функція). Із принципів відповідальності, особливого значення набувають засади добросовісності, справедливості, розумності, законності, повного відшкодування.

Принципи та функції, насправді, мають важливе практичне значення, оскільки повною мірою реалізуються у судовій практиці та нормах права. Зокрема, за допомогою взаємозв'язку відновлювальної функції із принципами відповідальності через законодавство і судову практику встановлюється ціла низка винятків з таких основоположних засад, як засади рівності, свободи договору, індивідуальної відповідальності та повного відшкодування. Такі винятки є виправданими з огляду на мету їх встановлення.

У судовій практиці наявна проблема: суди у переважній більшості зазначають як аргумент власного рішення просто назву принципу, однак не

підкріплюють це аналізом, в якій мірі та чим вони керувались, використовуючи цей принцип. Переконані, що для ухвалення справедливого рішення кожна обставина має бути проаналізована крізь призму таких принципів. Тому, раціональним рішенням вбачається прийняття Пленумом Верховного Суду загальних рекомендацій з приводу їх використання. Зокрема, варто у цих рекомендаціях зазначити, якими саме критеріями суди повинні керуватися під час аналізу різноманітних обставин справи на предмет їх відповідності тому чи іншому принципу цивільно-правової відповідальності.

4. З огляду на необов'язковість в цивільній відповідальності таких ознак, як об'єкт, суб'єкт правопорушення, мета та мотив, а також з позиції врахування специфіки цивільного права, вважаємо, що використання поняття «склад цивільного правопорушення» є не надто доречним. Такі ознаки наявні у цивільному правопорушенні, однак вони не відіграють для нього суттєвої ролі. Дослідження цивільного законодавства дає змогу стверджувати, що для відповідальності більш важливим є факт наявності шкоди, а не суб'єкт чи об'єкт правопорушення. Щодо мотиву і мети, то ці поняття у цивільному праві тлумачаться у контексті вини.

5. Умовами настання цивільної відповідальності є протиправне діяння особи, наявність завданої шкоди, причинний зв'язок між попередніми умовами та наявність у порушника вини. Дослідження нещодавньої судової практики підтверджує наявність презумпції вини у особи, що заподіяла моральної шкоди. Проте така презумпція не означає, що позивачу не потрібно доводити наявність такої шкоди та її розмір. Слід додати, що ми поділяємо думку науковців, згідно з якою шкода й збитки співвідносяться як загальне та часткове.

Критично ставимось до можливості законодавчого визначення поняття «причинного зв'язку» через необхідність його індивідуального встановлення у кожній справі в залежності від обставин та небезпеку вузького розуміння такого поняття. Концепція адекватної причинності також піддається критиці з нашого боку, оскільки не враховує індивідуальні ознаки кожної справи. Причинний зв'язок

повинен мати об'єктивний характер, бо в протилежному випадку його легко сплутати із виною.

Не підтримуємо думку дослідників щодо того, що відповідальність без вини є несправедливою. Вдалим видається комплексний підхід з трактування поняття безвинної відповідальності. Один з його тверджень полягає в тому, що особа, яка використовує джерело підвищеної небезпеки, має розуміти потенційну можливість спричинення шкоди іншим через природу такого джерела. Ось чому наявність такої відповідальності є логічною та виправданою.

6. Умовами, які звільняють правопорушника від відповідальності в цивільному праві є нанесення шкоди за обставин: 1) випадку; 2) непереборної сили; 3) стану самозахисту (необхідної оборони); 4) крайньої необхідності; 5) у разі наявності умислу потерпілого; 6) при вчиненні особою, яка не усвідомлювала власні дії.

Законодавче визначення непереборної сили є далеким від досконалості. Підтримуємо пропозиції закріпити в ньому зовнішню рису такої події, передбачити для сторін вимогу стосовно обміну інформацією, яка прогнозує появу певного форс-мажору та санкції за невиконання такої вимоги. Це допоможе привести національне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів.

Аналіз законодавства дає підстави вважати, що певна форс-мажорна обставина із часом перестає бути форс-мажором, оскільки стає такою, яку можливо спрогнозувати. На підставі дослідження судової практики можна зазначити, що сертифікат Торгово-промислової палати є позитивним доказом наявності форс-мажору.

Не усі цивілісти відносять самозахист та крайню необхідність до обставин, що звільняють від цивільно-правової відповідальності. Вважаємо, що ці обставини варто розглядати в контексті звільнення від відповідальності з позиції мети такої відповідальності саме у цивільному праві. Це продиктовано тим, що у цивільному праві, порівняно з іншими галузями, неможливо відділити звільнення та виключення відповідальності, окрім як зазначивши ці умови як такі у договорі.

7. Тлумачення законодавства дає змогу стверджувати, що карантин під час коронавірусної пандемії може бути форс-мажором, який може звільнити, наприклад, від відповідальності за прострочку виплати за кредитним договором, а також може звільняти від орендної плати за користування нежитловими приміщеннями у разі, коли орендар не може використовувати приміщення за призначенням внаслідок встановлених обмежень.

8. З позиції цивільного права окремі події Революції Гідності характеризуються ознаками самозахисту та крайньої необхідності. Зокрема, завдання шкоди державному або комунальному майну здійснювалось переважно з метою захисту від протиправних дій або задля збереження здоров'я протестувальників. Таким чином, зазначені фактори справді є такими, що можуть відповідати обставинам, які звільняють від цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 799 с.
2. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Правова єдність, 2009. 520 с.
5. Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 24-30.
6. Стрельник О. Л. Обставини, що виключають юридичну відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
7. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 54-57.
8. Безклубий І. Правова відповідальність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 91. С. 8-10.
9. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография. М.: Изд-во РАП, 2008. 304 с.
10. Азаров Д. С. Кримінальна та адміністративно-деліктна відповідальність. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Том 2. С. 99-109.
11. Деревнін В. С. Цивільно-правова відповідальність: теоретичні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 70-75.
12. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. 453 с.

13. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 18 с.
14. Літвінцева А. С. Правова природа юридичної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 37 (2). С. 130-134.
15. Иоффе О. С. Обязательственное право. М.: Юридическая литература, 1975. 880 с.
16. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 16 с.
17. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності як результат наукових юридичних досліджень. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. 2007. Т. 12. Вип. 12. С. 29-37.
18. Карнаух Б. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 287-299.
19. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2 (37). С. 80-88.
20. Яновицька Г. Б., Кучер В. О. Цивільне право України: навчальний посібник / за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів, 2011. 468 с.
21. Мазур О. С. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.
22. Постанова Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р., судова справа № 641/5430/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62754549> (дата звернення: 03.05.2020)
23. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 26 березня 2020 р., судова справа № 199/8614/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88447615> (дата звернення: 05.05.2020)

24. Отраднова О. Компенсація моральної шкоди, заподіяної порушенням цивільно-правового договору. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 18-23.

25. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 р., справа № 761/26293/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81574008> (дата звернення: 03.05.2020).

26. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 07.05.2020).

27. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.05.2020).

28. Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 175-179.

29. Шевченко А. Є., Стрельник О. Л. Відновлювальна функція юридичної відповідальності. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 269-275.

30. Тимошенко В. Лекція професора В. Тимошенко: «Вступ до курсу «Функції права»». *Право України*. 2017. № 2. С. 185-195.

31. Антошина І. В. Можливості впливу права на інтернет-інформацію. *Lex portus*. 2017. № 6 (8). С. 48-56.

32. Медведєва О. В. Поняття превентивної функції цивільного права в контексті запобігання злочинності. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (Одеса, 13 черв. 2014 р.). Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 326–331.

33. Константинова А. В. Формы осуществления функций права: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2014. 179 с.

34. Болсунова О. М. Сутнісні засади принципів юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 48-52.

35. Примає В. Д. Засада розумності в механізмі цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-2 (2). С. 37-40.

36. Рішення Залізничного районного суду міста Львова від 2 квітня 2020 р., справа № 462/365/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88560026> (дата звернення: 03.05.2020).

37. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 2 квітня 2020 р., справа № 336/5137/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88559745> (дата звернення: 03.05.2020).

38. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 10 березня 2020 р., справа № 607/14369/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88343051> (дата звернення: 03.05.2020).

39. Рішення Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 24 лютого 2020 р., справа № 219/209/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88215720> (дата звернення: 03.05.2020).

40. Русу С. Д., Стефанчук М. О. Проблеми визначення поняття добросовісності та розумності у Цивільному кодексі України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 53-57.

41. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 07.05.2020).

42. Постанова Верховного Суду України від 8 червня 2016 р., справа № 6-330цс16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58275279> (дата звернення: 03.05.2020).

43. Алексашина Ю. Реалізація принципів добросовісності, справедливості, розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 88-92.

44. Примає В. Д. Принцип справедливості у цивільно-правовій відповідальності. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 54-61.

45. Рішення Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 19 вересня 2019 р., справа № 589/3445/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85071437> (дата звернення: 03.05.2020).

46. Примаєв В. Д. Причинно-наслідковий зв'язок як умова відшкодування моральної шкоди крізь призму вимог справедливості, розумності й добросовісності. *Юридична Україна*. 2014. № 1. С. 25-30.

47. Ременяк С. Я. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 20 с.

48. Рішення Балтського районного суду Одеської області від 2 квітня 2020 р., справа № 493/2190/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88693706> (дата звернення: 04.05.2020).

49. Дутко А. О. Використання юридичних конструкцій у цивільному законодавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 105-112.

50. Крисань Т. Є. Правові аспекти відшкодування моральної шкоди у цивільно-правових відносинах. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 218-221.

51. Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 124-127.

52. Канзафарова І. С. Склад правопорушення як чужорідна для цивільного права юридична конструкція. *Публічне право*. 2012. № 2 (6). С. 238-246.

53. Загородній С. А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 226-230.

54. Постанова Верховного Суду від 2 жовтня 2019 р., справа № 740/2921/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84876624> (дата звернення: 04.05.2020).

55. Каленіченко Л. І. Підходи щодо розуміння необхідних підстав юридичної відповідальності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2016. Вип. 22. С. 39-42.

56. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 215 с.

57. Присяжнюк В. П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.

58. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75). С. 133-141.

59. Каленіченко Л. І. Об'єктивно протиправне діяння як фактична підстава юридичної відповідальності (аналіз галузевого законодавства). *Вісник ХНУВС*. 2016. № 4 (75). С. 19-28.

60. Подколзін І. В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.

61. Дончик М. П., Коваль І. Ф. Щодо поняття і складу збитків. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2018. Вип. 10. том 1. С. 31-36.

62. Митрофанов І. І., Гайкова Т. В. «Шкода» та «збитки»: співвідношення понять. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2012. Вип. 3 (74). С. 196-200.

63. Постанова Пленуму Верховного суду України від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 04.05.2020).

64. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2020 р., справа № 295/10862/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88833553> (дата звернення: 04.05.2020).

65. Кочина О. С. Проблеми презумпції моральної шкоди в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 179-182.
66. Рішення Оболонського районного суду міста Києва від 5 грудня 2014 р., справа № 756/10129/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41929496> (дата звернення: 04.05.2020).
67. Рішення Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 18 лютого 2020 р., справа № 204/7024/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87931452> (дата звернення: 04.05.2020).
68. Донська Л. Д. Причинний зв'язок у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 20 с.
69. Багіров С. Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
70. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України: навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 2015. 576 с.
71. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 8 листопада 2018 р., справа № 161/11810/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77852008> (дата звернення: 04.05.2020).
72. Лемешко О. М. Реформа кримінального законодавства. Яким буде новий КК 2020 року? *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 25 жовтня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 61-64.
73. Міщук В. В. Делікт як підстава цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 146-151.
74. Бурлака І. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 21 с.
75. Заїка Р. Ю. Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 7-14.
76. Мельник О. О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 197 с.

77. Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика: монографія. Одеса: ОДУВС, 2009. 188 с.

78. Примак В. Д. Непереборна сила як обставина, що звільняє від цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий вимір. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 64-68.

79. Гринько С. Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 185-189.

80. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. Дата оновлення: 01.02.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення: 07.05.2020).

81. Канзафарова І. С., Драганов С. С. Кваліфікуючі ознаки обставин непереборної сили: доктринальні підходи. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2011. Т. 16. Вип. 19. С. 5-14.

82. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. Дата оновлення: 17.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-ВР> (дата звернення: 07.05.2020).

83. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 27 лютого 2019 р., справа № 234/2267/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80370483> (дата звернення: 04.05.2020).

84. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 р. № 1669-VII. Дата оновлення: 27.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18> (дата звернення: 06.05.2020).

85. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 25 лютого 2019 р., справа № 234/799/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80096704> (дата звернення: 05.05.2020).

86. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 26 травня 2015 р., справа № 522/10737/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44943217> (дата звернення: 05.05.2020).

87. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 28 березня 2016 р., справа № 310/4697/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56892668> (дата звернення: 05.05.2020).

88. Постанова Верховного Суду від 07 квітня 2020 р., справа № 756/14390/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88706925> (дата звернення: 05.05.2020).

89. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 р. № 540-IX. Дата оновлення: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20> (дата звернення: 06.05.2020).

90. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 17.03.2020 р. № 530-IX. Дата оновлення: 18.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-20> (дата звернення: 06.05.2020).

91. Рішення Новопсковського районного суду Луганської області від 16 квітня 2020 р., справа № 942/2063/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88828630> (дата звернення: 06.05.2020).

92. Рішення Галицького районного суду м. Львова від 22 квітня 2020 р., справа № 461/1522/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88937604> (дата звернення: 06.05.2020).

93. Про споживче кредитування: Закон України від 15.11.2016 р. № 1734-VIII. Дата оновлення: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19> (дата звернення: 05.05.2020).

94. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13> (дата звернення: 05.05.2020).

95. Карнаух Б. П. Вина потерпілого в деліктному праві. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 223-230.

96. Рішення Личаківського районного суду м. Львова від 05 грудня 2019 р., справа № 463/7244/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86269495> (дата звернення: 06.05.2020).

97. Рішення Апеляційного суду Черкаської області від 8 грудня 2016 р., справа № 22-ц/793/2595/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63383612> дата звернення: 06.05.2020).

98. Рішення Пролетарського районного суду м. Донецька від 25 листопада 2008 р., справа № 2-1017/08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6573277> (дата звернення: 06.05.2020).

99. Постанова Кропивницького апеляційного суду від 19 вересня 2019 р., справа № 404/8786/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84577423> (дата звернення: 06.05.2020).

100. Волков О. А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 20 с.

101. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 14 листопада 2017 р., справа № 569/11044/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70293582> (дата звернення: 06.05.2020).

102. Кваша О. О. Обставини, що виключають злочинність діяння, у контексті конституційного права людини на самозахист. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 284-287.